

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 58
(17546)

2008 чылдың
июнь 3,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол делегейде эң-не хөй казымал байлактыг черлерниң бирээзи Элегестин хөмүр-дажын шингээди алыр талазы-биле инвестиция төлөвилелиниң боттанышкыны кайы хире чоруп турарын май 31-де таныжып, ажилчын албан-чорукту кылып чораан.

«Енисей үлетпүр компаниязы» ажык акционер ниитилелиниң чингине директору, казымал байлакты ажилдап кылып лицензияны алган Дмитрий Сахно, республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыды Карим Сагаан-оол, Енисей үлетпүр компаниязының күрүне эрге-чагырга органны-биле харылзажыр директору Александр Брокерт, Кызыл кожуунун баштыңы Додо Ховалыг, Элегес-Аксы суму чагыргазының даргазы Римма Ооржак, Элегес-майнинг (хөмүр-даш кызып тывар бүдүрүлгени) директору Андрей Вон аңаа киришкен.

Чазак Даргазы компанияның үлетпүр шөлүңгө чедип келгеш, үлетпүр компаниязының Элегестин чер иштинде ханы чыдар хөмүр-дажын казарыңга ажыглаары-биле Америкадан 10 миллион доллар-биле садып алгаш, Американың болгаш Россияның тускай эртемниглеринин ажилдаарыңга белен кылдыр эптеп дооскан комплекстин тургузуунун, канчаар ажилдаары-биле танышкан. Енисей үлетпүр компаниязының чингине директору Дмитрий Сахно комплексти таныштырып тайылбырлаан. Бо дээрже компанияның Элегестин хөмүр-дажын казарыңга ажыглаары-биле Америкадан тускай чагыг-биле кылдырып алган амгы үениң кончук болбаазын болгаш нарын тургузуулуг компьютер-биле башкаар техниказы азы комплекс болур. Компания кончук бүдүрүкчүлүг ажилдаар ээлчегде 2 муң тонна хөмүр-дашты, бир чылда 1,5 млн. тонна чер иштинде 8 метр хире ханыда чыдар хөмүр-дашты казып шыдаар. Оң казып үндүргөн хөмүр-дажы арыг болгаш шынары эки болур. Ажылды чорударга кандыг-даа айыыл чок, хөй кижжи ажилдаваз чүгле чаңгыс кижжи башкаар, чарыгдалдар шоолуг үнмес. Комплекс бедик бүдүрүкчүлүг ажилдаарының ачызында ону садып алганының өртээн дүрген эгидип алыр. Бо Россияда дөрт дугаар комплекс болур. Моон мурнунда ийи комплексти Кузбасс, бирээзин Якутия садып алган. Комплексти бүрүн эптеп кылган, Элегестин хөмүр-дажын үлетпүрге ажыглаары-биле казып кириптеринге болбаазын комплекс белеин Дмитрий Сахно Чазак Даргазыңга илеткээш, июнь 2-де Элегестин делегейде эң эки шынарлыг кокстальыр хөмүр-дажын кызып кириптерин, моон-биле компанияның чаа бүдүрүлгези ажилдап эгелээрин дыңнаткан.

Шолбан Валерьевич Элегестин

Тывада чаа болбаазыраңгай комплекс

ЭЛЕГЕСТИН ХӨМҮР-ДАЖЫН ҮЛЕТПҮРГЕ АЖЫГЛААРЫ ЭГЕЛЭЭН

хөмүр-дажын шингээди алыр талазы-биле инвестиция төлөвилелин боттандыра дээш «Енисей үлетпүр компаниязы» ниитилел чогуур хемчеглерни ап, тодаргай ажилдарны чорудуп эгелээнин демдеглээн.

Енисей үлетпүр компаниязыңга Элегестин хөмүр-даш байлаа чыдар 78 дөрбелчин километр чери хамааржыр, ында 964 млн. тонна хөмүр-даш курлавыры бар. Компания 2002 чылда-ла ону шингээди ап эгелээрин лицензиязын алза-даа, шоолуг чүве кылбаан. Бо чылдың март 13-те болган РФ-тин Чазак хуралыңга инвесторлар Тываның казымал байлактарын шингээди алырын дүрген эгелээрин, экономика болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейлиг кирижин айтыкан. Оң соонда үлетпүр компаниязы ажил-чорудулгазынче кирген, бо чылдың апрель 4-те оң карьеринден баштайгы тонна хөмүр-дашты каскан.

2008 чылда компания комплексти ажыглап эгелээш, 500 муң тонна хөмүр-дашты казып тыварын планнап турар. 2009 чылда 2 млн. тоннаны, 2013 чылда төлөвилел күчүзү долузу-биле ажыгдалга кире бээр, чылда 12-15 млн. тонна хөмүр-дашты казып тывар. Хөмүр-дашты 60 күчүлүг автомашиналар Мунисинскиге чедир сөөртүп эгелээр, олар чылда ортумаа-биле 2 млн. тонна хире хөмүр-дашты чедирер болу бээр. Кызыл-Хавакка үш шахтаны ажадары көрдүнгөн. Бо чылын компания хөмүр-даш тывар автотранспорт

бүдүрүлгелерин ажадар.

Май 30-нүн байдалы-биле алырга компанияда 108 кижжи ажилдап турар, оларның 45-житус черниң чурттакчылары. Төлөвилелди амыдыралга боттандырага кадрлар хөйү-биле хергелетинер. 2009 чылда компанияга 740 кижжи ажилдаар, 2010 чылда — 1262 кижжи, 2014 чылда бүдүрүлгеге ийи муң ажыг кижжи ажилдаар.

Үндүрүлгелер түнү чыл келген тудум-на көвүдээр, 2007 чылда республиканың каттышкан бүдүрүлгезинче компания 4,5 млн. рубльди шилчиткен. 2008 чылда 22,5 млн. рубльдин үндүрүүн киририн планнап турар. Хөмүр-даш тывар бүдүрүлгениң төлөвилел күчүзү долузу-биле ажыгдалга (2013 чылда) кире бээр, чижелеп санаарга 5,4 млрд. рубльди республика бюджетинче шилчидер, ол дээрже 2007 чылда Тываның бюджетинин 67 хуузу болур. Бо болза республиканың социал-экономиказын хөгжүдеринге улуг рольду ойнаар.

Шолбан Валерьевич хөмүр-дашты казып тывар карьерге баргаш, ында ажил-чорудулга-биле танышкан. Күчүлүг тракторлар хөмүр-даш казып алыр черниң кырында довураан аштап, котельнаяларга, ЧЭТ-терге одаарыңга хергелетинер кокстальыр шынарлыг хөмүр-даштын кырында каадында чыдар хөмүр-даштарны казып, комплекстин чер иштинде ханы чыдар хөмүр-даш казар черлерни белеткеп турарын көрүп, оларның ажылыңга эки үнелди берген. Ниитизи-биле карьерде

ажыл-иш чогумчалыг чоруп турарын ол айткан.

Республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистери карьерге чеде бергеш, Чазак Даргазыңдан айтырыгларны салган.

Журналисттерниң айтырыгларыңга Шолбан Кара-оол харыылап тура, «Енисей үлетпүр компаниязы» бодунга хамаарышкан инвестиция төлөвилелин боттандыра дээш чогумчалыг ажилдап турарын демдеглээн.

Чер иштинде ханы чыдар хөмүр-дашты казар эң болбаазын комплекске улуг үнелди берген, орта ажилдаар мергежилдик кадрларны белеткээринче сагышты салган. Компания чүгле одаарыңга хергелээр эвээш эвес хөмүр-дашты казып тывар, ону садар, ынчангаш Каа-Хем хөмүр-даш уургайы-биле чижилгени тургузар, ол чонга, албан организацияларга таарымчалыг болу бээрин айткан. Казымал байлактарны ажыглап эгелээр, республиканың орулгазы көвүдээр, оң ачызында экономика, социал адыр хөгжүүр, чоннуң амыдыралы экижириңге доктааган. Оң-биле чергелештир экологияны камгалаарын чугулага көргөн. Күш-ажыл курлавырын инвесторлар чогумчалыг ажыглаарынче кичээнгейни угландырган. Амгы үеде тус черниң 45 чурттакчызы ажилдап турар, оң санын моон соңгаар көвүдедири-биле оларны өөредир. Аныяк демир-орук ажилчыларын, тускай эртемниглерин белеткээринче Чазак

сагышты салып, Кызылдың №1 профтехучилищезин, автоорук-техникумун эде организааарын саналдап турарын Чазак Даргазы чугаалааш, оң-биле чергелештир даг ажилчыларын, инженер-техниктиг ажилдакчыларын республикага, Россияның өөредилге черлеринге четчири-биле өөредип алыр хемчеглерни ап турарыңга доктааган. Кайы-даа адырның ажылын чедишкениң шиитпирлээри билин, мергежили шыырак кадрлардан хамааржыр болганда, «Енисей үлетпүр компаниязы» Чазактын бо талазы-биле чорудуп турар ажылын деткип турарын, бо айтырыгны бир демниг шиитпирлээрин Дмитрий Сахно чугаалаан.

Шолбан Кара-оол республиканың үлетпүр хөгжүп эгелээни-биле тускай яамыны тургузары чугула болу бергенин айткан, бо айтырыгны чоокку үеде Чазакка шиитпирлээрин журналисттерге дыңнаткан.

***

Июнь 2-де чер иштинде ханы чыдар хөмүр-дашты казып үндүрер болбаазыраңгай комплексти ажыгдалга кириринге тураскааткан хурал Енисей үлетпүр компаниязының Элегесте (Элегес-Аксында) ажилчын үлетпүр шөлүңгө болуп эрткен. Тыва Республиканың Чазак кежигүннери, Енисей үлетпүр компаниязының, Кызыл кожуунун, Элегес-Аксы суму чагыргазының удуртукчулары, РФ-тин төп телевидениениң каналдарының болгаш Тываның массалыг информация чепсектеринин журналистери аңаа киришкен.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол сөс алгаш, бистин республиканың амыдыралыңга чугула ужурудузальг бо болушкун-биле чыылганнарга байырың чедирген. Тываның казымал байлаа хөй, оларны ажыгдалга кирирге бодун боду долузу-биле хандыратын аргалыг регион болуп турарын ол айткан. Элегестин кокстальыр эки шынарлыг хөмүр-дажын үлетпүрге ажыглап эгелээн соонда Россия делегейге үшкү черже үнер, бо болза республикада кокстальыр хөмүр-даштын курлавырының хөйүн чугаалап турар.

Енисей үлетпүр компаниязы бо казымал байлакты дүрген шингээди алырынче улуг кичээнгейни салган. Хөмүр-дашты казып тывар амгы үениң болбаазын техниказын ол садып алган. Чер иштинде ханы чыдар хөмүр-дашты казып үндүрер бүдүрүкчүлүг ажилдаар болбаазын комплексти бөгүн ажыгдалга кирир, оң ажилдап эгелээрин көөр бис. Элегестин кокстальыр хөмүр-дажын үлетпүрге ажыглап эгелээни — рес-

(Уланчызы 3-кү арында).

ПОЧТА В КРУГУ СЕМЬИ

Конкурстун кол сорулгасы — бодунун өг-бүлезин, бажың-балгадында эп-найыралды, бодунун эң чоок кижилериниң дугайын чурукка илередип көргүзери. Тиилекчилерниң эң чараш чуруктарын чагаа халптарыга көргүзүп, бүгү чуртка тарадыр.

Бистип республикадан ол конкурстун тиелекчилеринге: бирги черни Кристина Рудзитис, ийигизин Елена Шадрина, ушкү черни Евгения Саая олар алган. Кристина Позднякова биле Ольга Семирная макталдыг черге төлөп-тип болганнар. Оларныг чуралан чуруктарын Мокваже чуруткан.

УРУТЛАРНЫҢ ЧУРУКТАРЫН МОСКВАЖЕ

Бүгү-россияның уруглар аразына почтаның чагаа хавынга парлаары-биле Өг-бүле чылынга тураскааткан «Почта өг-бүлениң аразында» деп конкурстун регионал талазы-биле түңнелдерин үндүргөн. Конкурск чурттуң 70 ажыг регионнарындын 700 ажыг уруглар киришкен. Бистин республикадан республиканың Надя Рушева аттыг чурулга школазының уруглары киришкен.

Почтаның чагаа хавынга бичи уругларның чуруктарын кириери бо чылын бир дугаар болур. Ынчангаш бо чылдың төнчүзүндө чаңгыс чер-чурттуг бичи чурукчуларывыстың чураан чуруктарын сиилбээн чагаа хаптарын садып алыр арга бисте көстүп келген.

Наталья ТОРБОСТАЕВА.

Чуруктарда: тиилчекчи Кристина Рудзитис шаңнал алган соонда; үшкү шаңналга төлөтпөгөн Евгений Саага ТР-нің почта харылзаазы федералдык эргелелдің директорунун оралкчызы И.А. Хертек байыр чедирип тур.

Авторның тырттырған чу-
руктары

(Төнчүзү. Эгези № 57
«Шында»).

Бажың-дуганга кирип, ону бо
шакта ээлеп орар, ээлчежи
солчуп кээп турар башкыларның
бирээзи, эмчи лама Бойду башкы-
биле таныжып, чугаалаштырыс.

— Мээн ачам бот Үстүү-Хүрээгэ эмчи лама болуп ажылдап чораан. Оон өөринип, көрүп, чагыг-сүмэин дыннал чорааш, бодум база ойт-биле эмнөп эгэлээн кижигэ. Эм ояттарны эки билип алыры-биле университетти бот өөредилгэ-биле доозуп алдым.

Үстүү-Хүрээни катап тургузуп эгэлзэининг канчаар-даа аажок өөрүп турар бис. Мында дүн-хүн чок ном номчул, ээлчежил кээп ажылдап, үнген-кирген чонну хүлээп орап ужурувус-даа ол, Үстүү-Хүрээнийн тудуу шуудал, дүргөн туттунгүр болзун дээш, ажыл-агый чылгыр болзун дээш, бурган-нарга тейлеп орап бис.

Онзагай солун төгүлүгүрүздир бо. Ооң дугайында хейнү дыннаан мен. Шаанда 1930 ажыг чылдарда шажын-чүдүлгө репрессияга таваржып эгелей бергенде, Чамзы-Камбы башкы Үстүү-Хүрээниң арткан хуурактарын, лама башкыларын чыып алгаш, шо салган дээрзин чоокка чедир бистиң аравыска ажылдап-чурттап чораан башкы Шулуу Куулардан дыңнаан мен. Октаан дажы долгандыр чуглуп-чуглуп, Шулуу башкының чанынга кээп доктааган. Ынчаар орта Чамзы-Камбы баш-

кы аңаа мынча дээн-дир: «Сен сарыг-шажынны хоозурадып, ууткаарын көргөш, оңа дедир эглип кээп, хөгжүп, сайзыраа-рының база херчези болур сен». Шынал-ла, Чамзы-Камбы өттүр-лө чугаалаан болуп турар. Ол хире шыырак башкылар ачылдап турган хүрээ-дир бо. Чадаанага аалчылар бажыны турган чаңгыс кау бажына Майдыр хүрээзинге Шулуу башкы бис-биле кады ачылдап турду. Чадаананың Алды-Хүрээзинин туттунарынга бичи-лө четтикпейн. буганнаан

Устүү-Хүрээг чүглө хуур-
кар өөредип турган эвес, а суму
чагырыкчыларын база өөредип
турган чүве-дир. Ынчангаш эртем-
билиг, культура талазы-биле бе-
дик деңнелдиг хөгжүлдө маңаа
турганы чугаажок – деп, солун чу-
гаазын дооскаш, Сагаан тарийги
ие бурганның хей аът бедидер, на-
зын узадыр номун номчук берди.
Ном соонда, «Үүлө-херээннер бү-
дүп-ле турзун!» деп байырлаш-
тывыс, «Чоруунар чогул чорзун!»
деп, башкы йөрзөп кагды.

Ат-сураа делегейде алгаан «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестивалының эглекечизи **Игорь Дыртыр-оолович Дулуш** бистер эдертип алгаш эргий кезип, элээн тайылбырны кылды. Дыка улуг склад. — Хүрээ тударынга ажыглаары-биле белеткеп каан баганаларны (хүрээ 64 баганана туттунуп турар ужурлуг), хана биле дээвири аразынга салыр, чылыглаар, быжыглаарынга херек даяларны шагда-ла дыка хейн

белеткеп каан чыдары бо. Үш чүктен кирер эжиктерни каастаар угулза, хээлер ойган узун манзаларны бо көрүңер даан, ону кылырынга та-кайы хире күш, шыдамык чорук херек чүве. Бо плакатта Үстүү-Хүрээниң чуруу-дур, ындыг турган. Чурукту 1912 чылда эң баштайгы келген даштыкылар тырттырган. Ол дугайында сонугуарга улус «Тувинцы глазами иностранцев» деп номдан номчул ап болур.

— Чаа хүрээни тудар деп турар-дыр, а бо эрги Үстүү-Хүрээниң артынчыларын канчаарыл?

— Амгы шагның европейжи стандарты-биле хүрээнің атынчы ханаларын чаъс, хар, хат-шуургандан, изиг-сооктан камгалап шывар. Өттүр көстүп турар шилден ийикпе азы кандыг-бир таарымчалыг материал-биле шывар. Чырык өттүр кирип турар боор. Чүдүкчү чон бо эрги хүрээже кирип, ооң ханаларынга дээп, суйбап, энергия күжүн ап, долгандыр кылаштажыр – биезде ышаш чүдүр аргалыг болур кылдыр кылыр, чүге дизе Үстүү-Хүрээнин чулазы ам-даа хып турар, ооң ханаларында карак чажы ам-даа акпышаан. Бүгү чон көрүп турда, чон ыглажып турда, Үстүү-Хүрээни узуткаан, ынчан тургузуп алган нүгүлүвүстүн аары ол хире болуп турар. Ынчангаш кажан-даа чоннун чүдүлгезин, хүрээ-хииндин узуткап болбас дээрзин угаадып турар кылдыр эрги хүрээнің туудун ол хевээр арттырар.

Улаштыр ТР-нің Чазаның
Даргазының оралакчызы **А.П.
Дамба-Хуурак** тайылбырлады:

— Эрткен үеде чаңгыс чер-чурттугларывыстың, өгбелеривистиң частырыгылары дээш, оларны буруудаып болбас бис, чүге дизе үениң хоойлузу ындыг турган. Черле ынчаш частырыг кылган дээш кымны-даа буруудаткан ажыы чок, ону эдип алыр ажылды чорудар апаар. Тывалар ындыг

ышкажыл бис, чүнү-даа кылганда эмин эртир революсчуй бээр чачныг. Бир звес Тывага сарыг шажынну узуткаваан болза, тыва чонувус салгалдар дамчып келген аажы-чачын хевээр сагып чоруур турган, кем-херек үүлгедир, арагалаар, оор-сук кылып деп чүве-даа турбас турган. Ынчангаш чонувус арыглансып, сагыш-сеткили буяныг үүлө-херекти кылырынче чүткүлдүг болурун чедип алыры-биле хамык ажылды катап эгелээр ужурулг бис. Ам Үстүү-Хүрээни катап тургузар дээш-ле, бодал чокка буу-хаа ажыл кылып болбас, шупту чүвени бодамчалыг, өөренип, сайгарып тургаш. бүгү талазын өөренип тургаш, шиттипр хүлээп алыр херек. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаа оон-моон тускай эртемниглерни чалап турар ужуру-даа ында. Оларның санал-оналын дыңнааш, оларның аксы-биле-ле кыла бербейн, «Четтирдвис, санал-оналыңар дээш, өөренип көөр бис» дээш, ылап шиттипрни бодувус хүлээп ап турар бис. Оон-моон келген специалистер бодунуң санал-оналын сыгап турар дээн хевирлиг чугаа-соот шынга дүүшпес. Тыва Республиканың Чазаа, Камбы лама эргелели, эртемденер, специалистер—шупту сүмележип, демниг ажылды чорудуп турар дээрзин чугаалап каайн.

Оон аңгыда хамык чүве акша-көпеекте звес болдур ийин, Сергей Күжүгетович-даа чугаалаан болгай, акша-төгерикти тып ап болур, тудуг материалдарын-даа тып ап болур, кол чүүл сагыш-сеткилден болгаш эки сеткил-хөөн-биле кылыры чугула. Ынчангаш сагыш-сеткиливисти чаагайжыдып, ол буянынгы сеткил-биле бо улуг үүлө-херекке киржиривистен чоруувас чогуңгуру хамааржыр.

— Май 23-те ажыдышкынче Вилли Жаславскаяны чалаваан деп таарзынмаан сеткидин илередиپ турар улус

барын дыңнадывыс. Хаславская-биле чугаа болган ирги бе, Анатолий Партизанович?

— Москва-биле мен бодум телефон-биле чугаалаштым. Вилли Евгеньевна бо удаада кээп шыдавас болган, ам 6 айда кээр деп турар.

— Хүрээ комплекзинийн тудуунда кымнар ажилдап турарыл? Кандыг ажилдар кылдынганыл? Тыва Чазактың бо тудугну деткиир талазы-биле сөглээн сөзүнге, салдынган сорулгаларыңа хамаарыштыр херек кырында ажилда дүүшпейн турар чүүлдер бар бе?

Үстүү-Хүрээ комплекзинин тудуунун удуртукчзу **Ярослав Монгуш:**

— Дорту-биле харыылап тур мен, сөс биле ажыл-херекте дүүшпейн турар чүүлдер чок. Бо-ла бүгү кылдыганын ажылдарның (а кылдыганын чүүлдер дыка хөй: орук тудуу, электри кириридези суг-биле хандырылган, тудуг-суур дизе-ле) чарыгдалдар Тыва Республиканың Чаззааның бюджетинден үнгөн. Пор-Бажың фондузундан ашкандырышкын ам кирип эгелээр. Тудуг ажилын кылып турар Байбек Монгуш удурткан «Юрта» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези төп эжиكتерни, сценаны, складтарны кылган болгаш бир өг-бажыңны эде кылган. Чадзаананың ыяш ажил-агый чери Аян-оол Ондарның удуртулгези-биле барыын талакы эжикти кылган болгаш бүгү-ле тудуг материалдары-биле хандырып турар. Бүгү девискээрни долгандыр Байжың-Алаак суму чагыргазы кайжаалаан. Ажыл чоктарны ажилче хаара тудар агентство субурган чанын аштап-арыглап, чаагай-жыткан. «Пор-Бажың» фондузунуң бригадасы аалчылар бажыңны, чунар-бажыңны, өг-дуганны кылдылар.

— Кандыг-даа ажылга шап-
тараазыннар бо-ла туруп кээр
болгай, аңаа хамаарыштыр чүнү
демдегеп болурул?

Игорь Дулуш: — Шынап-ла, нарын тудуг бо: хүрээ бооп кээр, Камбы лама эргелели, Чазак база кирип турар. Армия генералы ажылдың темпизин эң дүрген бол-дурарын сүмелеп турар. Ындыг аңгы-аңгы талаларның дөгере-зиниң санал-оңалын өөренип көөр апаар, тудугжуларга берге болбас аражак. Ынчангаш олар кылып алган ажылын катап эде кылып, көжүрөр ужурга-даа таваржып турлар. Сценаны белен кылдыр тудуп алгаш турдувус, Камбы лама эргелелиниң төлээлери туружун чөпшээревеске, эрги хүрээниң ханаларының баарынче көжүрөр ужурга таварышкан. Эжиктерниң бирээзин, арыгланый туалеттерни база ынчалды. Оларны ам-даа ырадыр көжүрөр деп түр бис.

Чөөн талакы эжикти кылып
турар тудугжуларга келдивис.
Бригаданың удуруткузу **Аян-оол**
Ондар айтырыгларывыска харыы-
лады.

— **Чаңгыс-даа** кадаг чокка бо

хире каас-чараш эжикти кылып
турар-дыр силер, берге-дир бе,
канчаар кылып түр силер?

— Нарын ажылды кылып тур бис, ынчалза-даа бистиң оолдар аажок шевер улус, хүлээлгезин кызымаккай күсүедин турлар. Чангыс-даа кадаг ажыглавайн ышканнап тургаш кылып тур бис. Чудуктар бот-боттары куспактанчып алып болгаш аажок быжыг боор оозу эки. Бо ажылды эки кылып каар болзувусса, чаа национал музейнин эжиктерин кылып ажылды база биске бүзүрзэрин даргалар аазан чүве.

— Бөгүн хүрээни тудуп эгелей бээр дээрге чүү шаптыктап турарыл?

Ярослав Монгуш: — Чер шинчилел (геодезия) ажылдары чоруп турар, даарта-соңгузу хүн оон түннелдери билдине бээр.

Улуг үүлe-хeрeктe бeдүрүп турдa, чaстыргылр-дaа түрүп бoлгaй, чeтeстeр-дaа кeстүп кeлгeй. Хaмык ужур ону шүгүм-чүлээриндe звeс, oлaрны бoлдурбaзы-билe aргa-сүмe, дуздaткимчe чугулa.

Чоннуң тудуунуң эге дажын салырынга бүгү кожуннар киришкен-дир. А хүрээниң тудуунга, ол бүдүн комплекстин тудуунга киж и бүрүзү, өг-бүлө бүрүзү кириж ужурулг бис. Ам безин ол-бо кожуун, сумулардан чурттакчы чон кээп, хире-шаа-биле дузазын кадып, ирт-хоюн, тараа-далганын, үс-саржаан эккеп, акша-көпеекти-даа сүмелеп эгелээни өөрүнчүг. Херек чүүлдер-ле хөй ышкажыл. Беткидыы шуглак-дөжөк, сырык дизе-ле. Ыдык хүрээни катап тургузарынга үлүүн кириштирген киж и, өг-бүлө бүрүзү база албан организация бүрүзү боттарынга эки карманы ажыдып турары ол-дур деп билзе чогуур. Ында ажилдап турар тудугжуларга, дууртукчуларга, лама башкыларга чүнүң-биле дузалап болур-дур шаа-биле деткиир херек.

Лама башкы чугаалап орду.
Хей ажы-төлү, төрөл аймаа-биле
кээп, орук ара чорук чорааш бе-
зин кире дөжүп, дуза-детким-
чезин чон көргүзе берген. Ол
дээрге тыва чоннуң угаан-ме-
дерелиниң, сагыш-сеткилиниң
көдүрлүүшкүнүнүн илерели-
дир. Демнивис-биле буянын
сеткил сеткип, чырык күзөл-
биле бо улуг ажыл-үүлөгө киржи
болзувусса, Шолбан Валерьевич-
ниң чугаалааны ышкаш, сет-
киливис хүрээзин тудуп эге-
лэзнивис ол-дур.

Сагыш-сеткилди арыглаарынче Үстүү-Хүрээнің хып турар чулазы шагда-ла, каш-каш чылдар өттүр кыйгырып келген. Ооң кыйгызин чүрэзвис-биле дыңнаалыңар.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.
Кызыл-Үстүц-Хүрээ-
Кызыл.
2008 ч, май 29.

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

публикага улуг болушкун болуп турар. Ол республиканың социал экономиказын бурунгаар хөгжүдеринге улуг салдарны чедирер, кирер орулгалардан, Тыва дотация алыр регион турганындан, бодун боду хандыртынар Россияның бай девискээри болу бээр үе ырак эвезин Чазак Даргазы чугаазына демдеглээн.

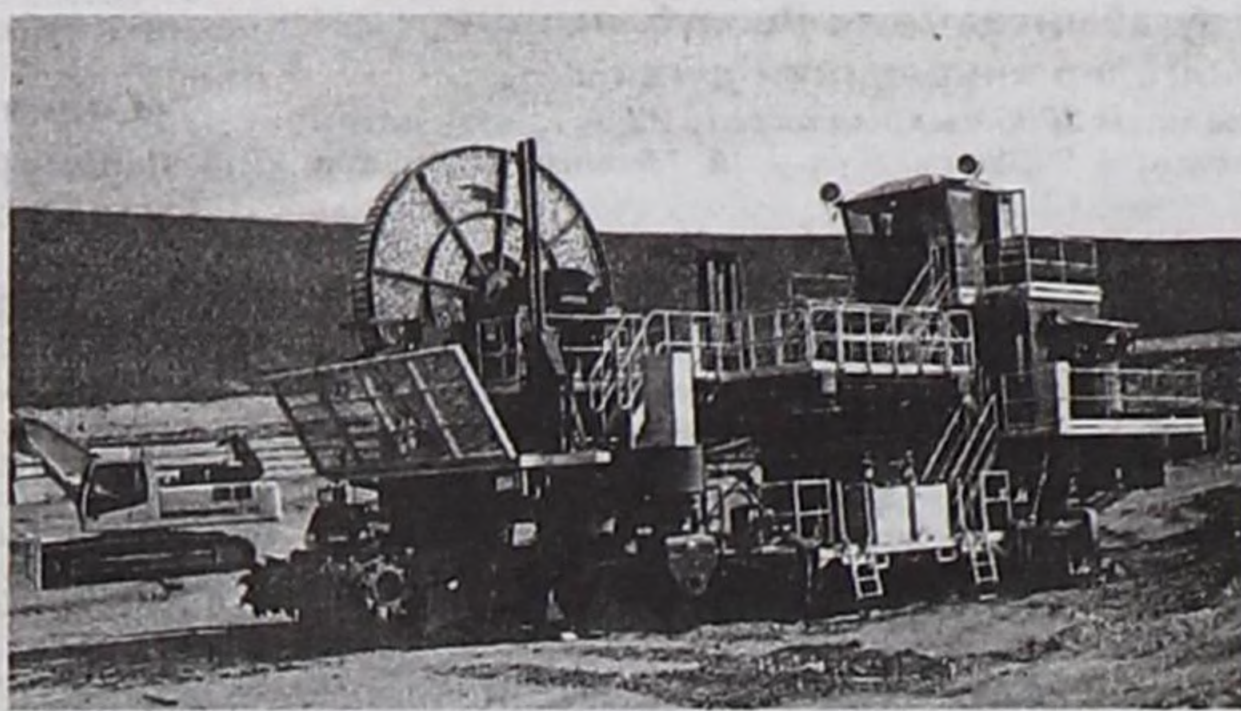
Тыва Республиканың Чазак Енисей үлетпүр компаниязы-биле бир демниг ажил-херекти кылып, шиитпирлеп турарына ол доктаган. Республиканың үлетпүр хөгжүр эгелээр, оон эгези бөгүн салдынган, бистиң чоргаарлары каас-чараш бойдузувус, бурунгу культуравыс ол-ла хевээр камгаланып артар. Ол бүгү чүгле Россияның чурттакчыларын эвес, даштыкыларны хаара туда бээр кылдыр Тыва Республика хөгжүр деп, Шолбан Валерьевич түннелинде чугаалаан.

ТР-ниң Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының даргалары Хонук-оол Монгуш,

ЭЛЕГЕСТИҢ ХӨМҮР-ДАЖЫН ҮЛЕТПҮРГЕ АЖЫГЛААРЫ ЭГЕЛЭЭН

Василий Оюн, Кызыл кожуунун Элегес-Аксы суму чагыргазының даргазы Римма Ооржак олар чүве чугаалааш, Элегестиң хөмүр-дажын шингээди алырының инвестиция төлөвилели амыдыралда боттанып эгелээни республиканың хөгжүлдизинге, чурттакчы чонун амыдыралын экижидеринге улуг салдарны чедирерин демдеглээш, үлетпүр компаниязының удуртучуларына, ажилчынарына өөрүп четтиргенин илереткенер.

Енисей үлетпүр компаниязының чингине директору Дмитрий Сахно сөс алгаш, бирги үе-чадада чер иштинде ханы чыдар хөмүр-дашты казып үндүрер комплексти ажылгалга кириер сорулга күүсеттингенин дыңнаткаш, 2012-2013 чылдарга чедир кылып ажил-ижин таныштырган. Республика-

ның казымал байлактарын ажыл-лап эгелээри Тываны бай регион кылдыр хуулдуарын айыткан. Комплексти ажылгалга кирип, ажилдадып эгелээрин көөрү-биле чыылганнарны карьерже ол ча-

лаан.

Болбаазын комплексти чер иштинден хөмүр-дашты казып үндүрер карьерде белеткеп тургускан черинге Ш.Кара-оол биле Д.Сахно чеде бергеш, бир шил

шампанны буза шааптарга, комплекс ажилдап эгелээн, чыылганнарның адыш часкаашкыны динмирер үнген. Каш-ла минута эрткен соонда оон чер иштинден хөмүр-даш казып үндүрер агрегады хөмүр-дашты казып кире берген, комплекстиң бир ужунда үүрмектеп каан хөмүр-даш бедип үне бээрге, күчүлүг бульдозер келгеш, удур-ла орулай идип турду. Болбаазын күчүлүг техника чогулчалыг ажилдап эгелээн деп, үнелел бердинген. Ынчангаш Элегестиң коксталыр хөмүр-дажын үлетпүрге ажылгап эгелээни ол.

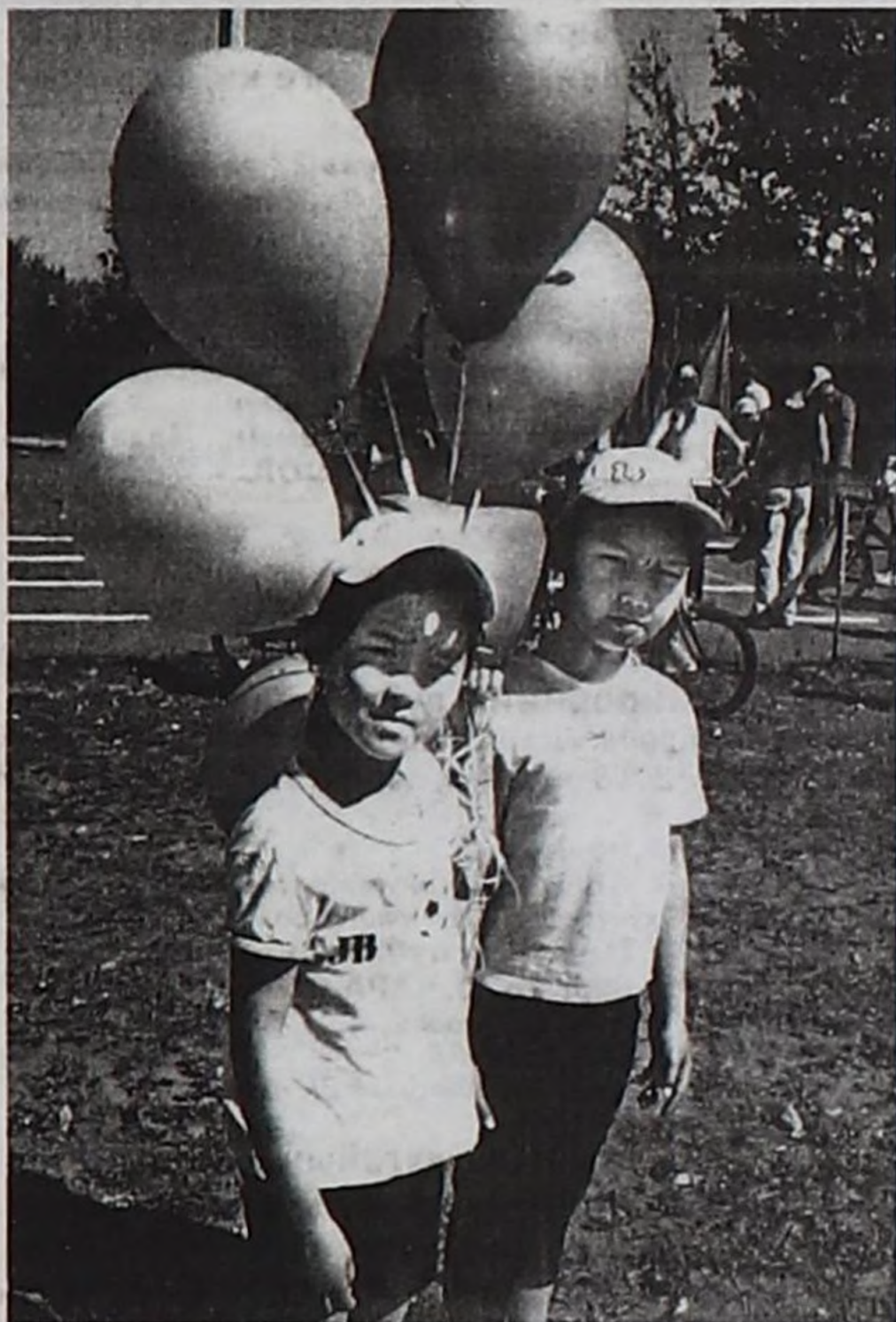
Оон соонда ТР-ниң Чазаканың Даргазы Шолбан Кара-оол биле Енисей үлетпүр компаниязының чингине директору Дмитрий Сахно Чазак бажыңына РФ-тиң төп телевидениезинин каналдарына болгаш Тываның журналистеринге парлагла конференциязын эрттирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

В.Шайфуллинниң тырттырган чуруктары.

Уруглар хунуңуң байырлалындан

СТАРТТА — УРУГЛАР!

Бо чылын та чүге ынчаар шиитпирлээн чүве — билбес мен, ынчалза-даа Уруглар хунуңуң Кызылга эрткен байырлалдың спортчу болгаш уран чүүл-биле холбашкан хемчеглерин хоорайның төвүнде Арат шөлүңге эвес, Тываның 5 чылы аттыг болгаш «Хүреш» стадионнарына эрттирген.

Байырлал таптыг-ла дыштаныр хунде таваржы берген болгаш, кижы бо-даарга, чон хөй болгу дег. Ынчалза-даа өскээр «көжүрген» янзы-бүрү оюн-тоглаалар көрүкчүлөр, аарыкчылар талазы-биле бо удаа ойнадып турганы көскү. Чижээ, Тываның 5 чылы аттыг стадионга «Олимпиаданың боодалы» деп XXIX Олимпий оюннарына тураскааткан уруглар программасы эртип турда, кезек көрүкчүлөрдөн башка, стадионнуң олуттары барык ээн арткан. Кызыл хоорайның спорт болгаш культура комитеттеринин стадионнарга эрттирип турар хемчеглери чыл санында мындыг байдалда эртип турарын черле айытпас арга-

жок. Оон кадында, айыттыгган шагында база хемчеглер эгелевес чоруувус шуут чаңчыл апарган.

Уруглар чүү боор, чылда чаңгыс катап эртер байырлалын чылды өттүр манааш, аңаа ада-иезинин дузазы-биле багай эвес белеткенгенер. Айыраң каас кылдыр кеттинген, арыннарында өөрүшкү-хөгдолган оолдар, уруглар базым санында.

Кызылдың спорт болгаш культура комитеттеринин хемчеглери «Тываның 5 чылы» стадионнуң ол-бо черлеринде хары угда эртип турган. Чижээ, оолдар оон чөөн талазынга чадаг-терге-биле чарышкан, оон ырак эвес черге кезек уруглар скакалка халып мөөрей-

лешкен. Барыин талазында хоорайның школаларының командалары бичии бөмбүктү ырадыр октап маргышкан, оон ырак эвесе база-ла скакалкада уруглар ойнаан турган, а стадионнуң азында, чадаг чарышчылар манчаар шөлде, бичии уруглар, оолдар өңнүг чугайлар-биле чаңчыл болган чуруктар мөөрейин эрттирген. Хоорайның школалары уруглар, оолдарның назы-хар аайы-биле чадаг чарышка эстафетаны база организаастаан.

Бо-ла бүгү хемчеглериниң тиелекчилеринге чигирзиг чөмөрнү — конфета, печенье болгаш мороженоелерни, витаминниг суксуннарны, чиик өртектиг улуг эвес белектерни организаастап шыдавааны

Маңаа бир чугулалап демдеглеп каар чүүл — бо бүгү хемчеглерни таптыг организаастап шыдавааны

болур. Чижээ, чадаг-терге чарыжын эрттирип турар судья холунда кандыг-даа бичии тук тудуп албаан, аңаа-ла кызыл өңнүг куртка чайып, оолдарны стартке үндүрүп турар болду. Кандыг-даа чурум чок, тура-лаан-на кижы келгеш, кир-

жип турар.

Байырлыг концерт стадионнуң шөлүңде тургускан сцена кырынга эрткен. Концерттиң номерлери үстүп, фонограммалары болгаш микрофоннары таптыг ажилдавайн турган. Бичии артистер сценаже үнер үезин манап, изиг хун караанга үр турар ужурга таварышканнар. Түннелинде уруглар коллективтеринин удуртучулары, концерттиң эрттирикчилери аразында сөс кагып, маргыжып турары көрүкчүлөргө көскү болган.

Уруглар хунуңуң спортчу оюннарының эң солуну болгаш көрүштүү «Хүреш» стадионга болган деп болур. Аңаа уруглар садынче чоруп турар 5 харлыг «эзир-жигештерден» эгелээш, үстүкү класстар өөреникчилеринге чедир оолдар тыва хүрешке назы-хар аайы-биле 6 аңгы бөлүккө күжүн шенешкенер. Национал

гаажок. Олар борбанадыр хүрежи, аарыкчыларны өөртүп-ле турганнар. Бо бичии оолдардан келир үениң улуг мөгелери үнер болгай.

Эң бичии назылыг оолдар бөлүңгө Чимит Дүвендей (Кызыл хоорай) шүүлген. Мөңгүн-Тайганың бичии мөгези Начын Хертек үжүрлөшкен. Үшкү-дөрткү черлерни Айдыс Монгуш (Өвүр кожуун) биле Мөңгө Сүрүнчач (Улуг-Хем) үлөшкен.

2000-2001 чылда төртүтүнген оолдар аразында тиелекчилер: 1. Байыр Донгак (Каа-Хем). 2. Сайын-Белек Монгуш (Кызыл). 3-4. Алдын-Херел Сендажи (Улуг-Хем) биле Начын Монгуш (Кызыл кожуун) болган.

1998-1999 чылда төртүтүнген оолдар аразында тиелекчилер бо: 1. Баазан Баткар (Эрзин кожуун). 2. Буян Куулар (Каа-Хем). 3-4. Күзел Иргит (Кызыл кожуун) биле Темучин Санчы (Улуг-Хем).

1996-1997 чылда төртүтүнген оолдар аразында тиелекчилерге: 1. Белек Суванчы (Улуг-Хем). 2. Айдыс Кара-оолду (Би-Хем). 3-4. Радик Шалыкты (Кызыл) болгаш Айдаш Данзы-Белекти (Каа-Хем) хамаарыштырар.

1994-1995 чылда төртүтүнген оолдар аразында тиелекчилер: 1. Артыш Монгуш (Өвүр). 2. Начын Сүктөр (Би-Хем). 3-4. Далай Биче-оол (Өвүр) биле Омак Ооржак (Ак-Довурак) болган.

1992-1993 чылда төртү-

түнген оолдар аразында: 1. Амыр-Санаа Натпит-оол (Чеди-Хөл). 2. Буян Дупшун (Кызыл). 3-4. Мөңгү Хертек (Мөңгүн-Тайга) биле Каң-Демир Доржу (Танды) тиелекчилер болган.

Бо чылгыс хүрештерге Өвүр, Каа-Хем, Эрзин, Улуг-Хем болгаш Кызыл кожууннарның өзүп оор мөгелери эки белеткенгени илден. Чеди-Хөлдүн аныяк мөгези Амыр-Санаа Натпит-оол бо чылдың май 1-де республиканың аныяк мөгелеринин аразында дөртке кири хүрешкен. Бо оолдан келир үеде республиканың шыырак мөгелеринин би-рээзи үнер деп чүве билдингир.

Тыва хүреш фестивалының тиелекчилеринге шаңналдарны байырлалдың хундулуг аалчылары: Тыва Республиканың Чазаканың Даргазы Ш.В.Кара-оол, Тыва Республиканың Чазаканың Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак болгаш Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентиленинин директору М.Ч. Ооржак олар тывысканнар. Бо чылын шылгараан аныяк мөгелерге спортчу өртектиг белектерни ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилели биле «Согласие» камгаладылга компаниязы белеткээн.

Бүгү делегейниң Уруглар хунуңуң тураскааткан спортчу маргылдаалар тыва хүреш фестивалы-биле ынчалдыр доозулган.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Геологтук шинчилээшкн кылырынга болгаш ниити нептереңгей ажыктыг казымалдарны тыварынга, а ол ышкаш ажыктыг казымалдар тывары-биле холбашпаан өске-даа сорулгаларга Тыва Республикада чер иштининг участоктарын ажыгдалга бээрининг чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириерининг дугайында
Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың апрель 22-де хулээп алган Төлээкчилер палатазы 2008 чылдың май 14-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1105 УХ-1 «Геологтук шинчилээшкн кылырынга болгаш ниити нептереңгей ажыктыг казымалдарны тыварынга, а ол ышкаш ажыктыг казымалдар тывары-биле холбашпаан өске-даа сорулгаларга Тыва Республикада чер иштининг участоктарын ажыгдалга бээрининг чурумунуң дугайында» («Тувинская правда», 2005 чылдың март 25-те; 2007 чылдың июль 3-те, ноябрь 3-те; «Шын», 2007 чылдың июль 10-да, ноябрь 1-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2-ги чүүлдүң алдыгы абзазын дараазында эдилге-биле бижири:

«лицензия (чөпшээрел бижи) – Россия Федерациязының Күрүнө сүдделиг доктаатынган хевиринг бланкылыг, база ол ышкаш сөзүлгелдиг, графиктиг болгаш лицензияның чарыл-бас кол кезээ болуп турар өске-даа капсырылгалыг болгаш чер иштинг ажыглаарының кол негелделерин тодарадып турар тускай күрүнө чөпшээрели;»

2) 8-ки чүүлдүң 4-кү пунктузун күш чок деп санаар;

3) 11-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

«11 чүүл. Чер иштининг участоктарын ажыглаар эрге-кеңсир болгаш аукционнар
 1. Бүдүрүлгеге шингээди алырынга белет-кеттинген, ынчалза-даа күрүнө балансында санадып турар, ниити нептереңгей ажыктыг казымалдарның ажыгдалга чыдар черлерин (участоктарын чыдар черлерин) ажылдап кылыры-биле ийи база элээн каш билдиришкн кириген азы чагыг кирикчилери барда, лицензияны чүгге конкурсу азы аукцион эрттирген соонда берип болур.

2. Ниити нептереңгей ажыктыг казымалдарлыг чер иштининг участоктарын ажыглаар эрге-кеңсир конкурсу азы аукцион эрттирери-биле комиссияны тургузар, ооң составын Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар.

3. Ниити нептереңгей ажыктыг казымалдарлыг чер иштининг участоктарын ажыглаар эрге-кеңсир азы аукцион эрттирерининг чурумун болгаш негелделерин тургустунган комиссия тодарадып, Тыва Республиканың күөскечи эрге-кагыргазының төлээкчи органының шийти-ри-биле бадылаар болгаш тус черниң массалыг информация чепсектеринге парлар үндүрер.

4. Конкурс эрттирп турда тилекчини илери-диринге кол үнелел барымдаалар ажыктыг казымалды долзуу-биле үндүрери болгаш ажыглаары, девискээрининг социл-экономикаг хөгжүдизинге салышкыны, Тыва Республиканың болгаш чогуур муниципалдыг тургузгун эрге-ажыктарын учетка алыры, саналдап кирип турар төлөвилелдерин боттандыраарының хуу-саазы, чер иштин болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле хемчеглерининг

«Тыва Республикада хөй-ниитининг корум-чурум камгалалынга хамаатыларның киржилгезининг дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириерининг дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың апрель 22-де хулээп алган Төлээкчилер палатазы 2008 чылдың май 13-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2003 чылдың март 11-де № 204 УХ-1 «Тыва Республикада хөй-ниитининг корум-чурум камгалалынга хамаатыларның киржилгезининг дугайында» («Тувинская правда», 2003 чылдың апрель 1-де; 2004 чылдың июнь 16-да, декабрь 7-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 12-ги чүүлге дараазында уткалыг 3-кү кезекти немээр;

«3. Тыва Республиканың Чазаа улусчу дружинниктерниң хоойлудурум камгалаар органның ажылдакчыларының формалыг хевинге болгаш ылгавыр демдектеринге демейлешкек болбас ужурулг чангыс аай хевиринг шын-

үре-түннелди болур.

5. Аукцион эрттирп турда тилекчини илери-диринге кол үнелел барымдаалар чер иштининг участоктарын ажыглаар эрге дээш чангыс удаа төлөвиринг хемчээли болур.

6. Бир эвес чүгге чангыс киржикчиден чагыг киргени-биле холбаштыр чер иштининг участогун ажыглаар эрге-кеңсир чарлаттынган конкурс эртпейн барган таварылгада, ол киржикчиге чер иштининг участоктарын ажыглаарының лицензияны чарлаттынган конкурстун негелделеринге берип болур.»

4) 16-гы чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

«16 чүүл. Чер участоктарының ээлерининг, чер эдилекчилерининг ниити нептереңгей ажыктыг казымалдарны тыварының чуруму

Чер участоктарының ээлеринг, чер ажыглакчылары, чер эдилекчилери болгаш чер участоктарының арендаторлары боттарының кызыгаарларынга, чазылдырар ажылдарның ажыгалы чокка, күрүнө балансында санааттын-майн турар ниити нептереңгей ажыктыг казымалдарны тыварын, база боттарының хереглелдеринге чер иштининг улуг тудугларын 5 метр чедир хандыр тударын, а ол ышкаш Тыва Республиканың күөскечи эрге-кагыргазының чогуур органның доктаадып тургускан чуруму езуугаар төпчүктен суг хандырылганының дөзү болбайн турар, амыдыралга ажыглаар кудуктары болгаш ханы тар үттерин бир дугаар суг дажыыр горизонтуга тургузарын база ажыглаарын боттарының канчаар көргени-биле боттандыраар эргелиг;»

5) 17-ги чүүлде:

а) 3-кү кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Бо чүүлдүң 2-ги кезээниң 1-ги болгаш 4-кү пунктуларында көрдүнгөн таварылгаларда, чер иштинг ажыглаарын чогуур органның чер иштининг ажыглакчызынга бижимел дыңнадышкыны кылганының дугайында шийтир хулээп алган соонда дораан соксадыр;»

б) 4-кү кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«4. Бо чүүлдүң 2-ги кезээниң 2-ги, 3-кү база 5-ки пунктуларында көрдүнгөн таварылгаларда, чер иштинг ажыглаар эргени соксадырының дугайында шийтир, бир эвес айтып хуусаада ажыглакчы ол чурум үрээшкннерин чыйла-паан болза, чер иштининг ажыглакчызы кылган чурум үрээшкннерининг дугайында бижимел дыңнадышкыны алган хүнүнден эгелээш, үш ай эрткенде хулээп алдыгын бооп болур.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 752 УХ-11

2008 чылдың май 21.

уткалыг иштики «д» пунктуу немээр:

«д) оларның күзели-биле оларның эптинг үезинде чыл санының төлөвирлиг шөлээзин бээр.»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эртерге күштүг

«Социал камгалал онза хереглеттинип турар хамаатыларга ажылдаар черлерни тускайлап курлавырлаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириерининг дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың апрель 22-де хулээп алган Төлээкчилер палатазы 2008 чылдың май 13-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың март 16-да № 608 УХ-1 «Социал камгалал онза хереглеттинип турар хамаатыларга ажылдаар черлерни тускайлап курлавырлаарының дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың март 25-те; 2005 чылдың октябрь 20-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2-ги чүүлге дараазында уткалыг алдыгы абзацты немээр:

«хосталгазын казыыр хевирге кеземче күөседиң турар албан черлеринден хостаттырган кижилер – хосталгазын казыыр черлерден хостаттырган кижилер;»

2) 3-кү чүүлде «күш-ажылга сүмелээр» деп сөстөрнүн мурнунга «хосталгазын казыыр черлерден хостаттырган кижилерни» деп сөстөрнү немээр;

3) 4-кү чүүлдүң 1-ги кезээнде «күш-ажылга сүмелээр» деп сөстөрнүн мурнунга «хосталгазын казыыр черлерден хостаттырган кижилерни» деп сөстөрнү немээр;

4) 5-ки чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

«Аар үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрүлгезин, ажыглалын таарыштыраарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 2 чүүлүнге өскерилге кириерининг дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың апрель 22-де хулээп алган Төлээкчилер палатазы 2008 чылдың май 14-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1993 чылдың октябрь 22-де № 564 «Аар үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрүлгезин, ажыглалын таарыштыраарының дугайында» («Тувинская правда», 1993 чылдың октябрь 25-те; 1994 чылдың май 24-те; 2001 чылдың май 8-те; 2006 чылдың август 2-де; 2008 чылдың январь 31-де; «Шын», 2006 чылдың июль 11-де; 2008 чылдың январь 19-та) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 2-ги чүүлүнүң үшкү абзазынга «федералдыг фонду» деп

«Чер иштининг дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 16 чүүлүнге өскерилге кириерининг дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың апрель 22-де хулээп алган Төлээкчилер палатазы 2008 чылдың май 14-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1996 чылдың февраль 5-те № 487 «Чер иштининг дугайында» («Тувинская правда», 1996 чылдың апрель 4-те; 2001 чылдың май 31-де; 2004 чылдың июль 6-да; 2007 чылдың декабрь 18-те) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 16-гы чүүлүнүң 4-кү пунктузунда «черни аңгылап бээр» деп сөстөрнү «чер участогун» деп сөстөр-биле солуур.

«Чоннуң кадыкшылын камгалаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 73 чүүлүнге өскерилгелер кириерининг дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың апрель 22-де хулээп алган Төлээкчилер палатазы 2008 чылдың май 14-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1996 чылдың июнь 27-де № 615 «Чоннуң кадыкшылын камгалаарының дугайында» («Тувинская правда», 1996 чылдың октябрь 1-де; 2003 чылдың апрель 24-те; 2004 чылдың март 31-де; 2006 чылдың август 2-де; 2007 чылдың август 7-де; 2008 чылдың январь 31-де; «Шын», 2006 чылдың июль 20-де; 2007 чылдың август 9-та, август 23-те; 2008 чылдың январь 19-та) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 73-кү чүүлүнде «Тыва Республиканың Кадык кагалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы»

болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 754 УХ-11

2008 чылдың май 21.

«5 чүүл. Социал камгалал онза хереглеттинип турар болгаш ажылга тургустунарынга бергедээшкннерге таваржып турар хамаатыларны ажылга хулээп алыры-биле тускайлап курлавырлаар хемчээлдери

Социал камгалал онза хереглеттинип турар болгаш ажылга тургустунуп алырынга бергедээшкннерге таваржып турар хамаатыларны ажылга хулээп алыр-биле тускайлап курлавырлаарын дараазында хемчээлге доктаадып тургузар:

инвалидтерге – организацияның ажылдакчыларының даңзыда ортумак санындан 3 хуу, өске категорияларның хамаатыларынга – 3 хуу хемчээлге;»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эртерге күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 756 УХ-11

2008 чылдың май 21.

сөстөрнүн мурнунга «курлавырда турар» деп сөстөрнү немеп, өскерилгени кириер.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 758 УХ-11

2008 чылдың май 21.

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 762 УХ-11

2008 чылдың май 21.

деп чогуур падежтерде сөстөрнү «Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы» деп сөстөр-биле чогуур падежтерге солуур.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 765 УХ-11

2008 чылдың май 21.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 2-де «Тыва Республиканың 2009 чылда болгаш 2009 чылдан 2011 чылга чедир үеде республика бюджетининг төлөвилелин ажылдап кылыр талазы-биле ажылчын бөлүктүң дугайында» №192 доктаалыга өскерилгелерни кириерининг дугайында

2008 чылдың май 11 №257 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 2-де «Тыва Республиканың 2009 чылда болгаш 2009 чылдан 2011 чылга чедир үеде республика бюджетининг төлөвилелин ажылдап кылыр талазы-биле ажылчын бөлүк дугайында» №192 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың 2009 чылда болгаш 2009 чылдан 2011 чылдарга чедир үеде республика

бюджетинг ажылдап кылыр талазы-биле ажылчын бөлүктүң составында дараазында өскерилгелерни кириер:

1) ажылчын бөлүктүң составында кириер:

2) Б.К.Балчыи-оол — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Экономикаг политика болгаш өнчү талазы-биле комитетининг даргазы (чөпшээрешкени-биле);

3) З.Ю.Доржу — Тыва Республиканың

Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Эрте, өөредилге болгаш культура талазы-биле комитетининг даргазы (чөпшээрешкени-биле);

4) О.М.Канзай — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады (чөпшээрешкени-биле);

5) В.А.Молин — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Аграр политика болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле комитетининг даргазы (чөпшээрешкени-биле);

6) С.С.Б.Монгуш — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады (чөпшээрешкени-биле);

7) О.Х.Ондар — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Эрте, өөредилге болгаш культура талазы-биле

комитетининг даргазының оралакчызы;

8) К.Б.Сагаан-оол — Тыва Республиканың улутпур болгаш энергетика сайыдының хулээлгезин күөседиң турар;

9) З.Н.Сат — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Социал политика болгаш кадык камгалалының талазы-биле комитетининг даргазы (чөпшээрешкени-биле);

10) С.В.Сафрин — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Бюджет болгаш сан-хөө, чээли политиказының талазы-биле комитетининг даргазының оралакчызы;

2) ажылчын бөлүктүң составында М.К. Анай-оолду уштуп кааптар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың девискээринге техногенниг байдалды болгаш бойдустан онзагай байдалдарын узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырын тургузар, шыгжаар, ажыглаар болгаш четчелээр Чурумну бадылаарының дугайында

2008 чылдың март 24 №176 Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де «Техногенниг байдалдыг болгаш бойдустан онзагай байдалдарын чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» №68 федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязының Чазаның 1996 чылдың ноябрь 10-да «Техногенниг байдалдыг болгаш бойдустан онзагай байдалын узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырын тургузар болгаш ажыглаар Чурумунун дугайында» №1340, 2003 чылдың декабрь 30-де «Онзагай байдалдыг болдурбас болгаш узуткаарының чаңгыс аай күрүне системанын дугайында» №794 докталадарына, 1996 чылдың май 30-де «Техногенниг байдалдыг болгаш бойдустан онзагай байдалдарын чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» №578 Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Коштунган дараазында капсырылгаларны бадылаар:

- Тыва Республиканың девискээринге техногенниг байдалды болгаш бойдустан онзагай байдалдарын узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырын тургузар, шыгжаар, ажыглаар болгаш четчелээр Чурумун;

- Тыва Республиканың онзагай байдалын узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырының хемчээли болгаш номенклатуразы;

2. Онзагай байдалдары узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырын тургузарын, шыгжаарын болгаш четчелээрин Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинден тургузар.

3. Тус чер бот-башкарылга органның сүмелээр болза:

- онзагай байдалдарны узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырын таарымчалыг тургузар;

- Тыва Республиканың девискээринге Хамааты камгалал, онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар база сугдан камгалаар талазы-биле ажил-

чорудулганы хандыраар талазы-биле агентилел материалдыг курлавырларның курлавырын тургузарының, чыырының болгаш ажыглаарының дугайында информацияны январь 1-ниң болгаш июль 1-ниң байдалының талазы-биле чылда ийи катап, дес-дараалаштыр бо чылдың январь 10-да болгаш июль 10-да кириер.

4. Тыва Республиканың девискээринде бүдүрүлгелерин, албан черлеринин болгаш организацияларын удуртукчуларынга сүмелээр болза:

- онзагай байдалдарны узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырын таарымчалыг тургузар;

- дараазында отчеттук айның 10-нун хүнүнге чедир ай санында Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агентилелинче материалдыг курлавырларның курлавырын тургузарының, чыырының болгаш ажыглаарының дугайында информацияны кириер.

5. Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агентилели дараазында отчеттук чылдың январь 20-ге чедир, Тыва Республиканың девискээринге онзагай байдалды узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырының байдалының дугайында Тыва Республиканың Чазаның информацияны кириер.

6. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың сентябрь 16-да «Онзагай байдалдарны болдурбас болгаш узуткаар, хамааты камгалалының хемчеглерин хандыраарына материал-техниктиг, аш-чем, медицина болгаш өске-даа дериг-херекселдерин курлавырын тургузар дугайында» №1003 докталаын күжүн чидирген деп санаар.

7. Бо докталадың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы — Тыва Республиканың Онза байдалдар болгаш өрттүн айыыл чок чоруунун талазы-биле комиссияның даргазы Ш.С.Иргитке дагыяр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 24-те №176 доктала-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринге техногенниг байдалдыг болгаш бойдустан онзагай байдалдарын узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырын тургузар, шыгжаар, ажыглаар болгаш четчелээриниң чуруму

1. Амгы Чурумну 1994 чылдың декабрь 21-де «Техногенниг байдалдыг болгаш бойдустан онзагай байдалдарын чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар дугайында» №68 федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязының Чазаның 1996 чылдың ноябрь 10-да «Техногенниг байдалдыг болгаш бойдустан онзагай байдалдарын узуткаарына материалдыг курлавырларның курлавырын тургузар болгаш ажыглаар Чурумунун дугайында» №1340 докталаына дүүштүр ажилдап кылган болгаш онзагай байдалдарны узуткаарына Тыва Республиканың материалдыг курлавырларының курлавырын тургузарының, шыгжаарының, ажыглаарының болгаш четчелээриниң кол принциптерин тодарадып турар (моон сонгаар-Курлавыр).

2. Онзагай байдал тургустунуп келген тава-рылгада озал-ондактан камгалаар болгаш катап тургузар ажилдарны хандыраар, оларга дуза чедирер, когараан хамаатыларны аш-чем болгаш түр чурттаар черлер-биле хандыраар, когараан чурттакчы чоннун амыдырал-хандырылгазынга бир дугаар хереглелтерин эргежок чугула дериг-херекселдер-биле үезинде дүрген дуза чедиреринге Курлавырны тургузар, а ол ышкаш онзагай байдалдың уржуктарын болгаш айылын чаладырынга.

3. Курлавырга аш-чем, идик-хеп, бирги хереглелдин чүүлдери, тудуг материалдары, эм-таң болгаш медицина дериг-херекселдери, нефтепродуктулар болгаш өске-даа материалдыг курлавырлар кириер.

4. Материалдыг курлавырларның курлавырының номенклатуразын болгаш хемчээлин Тыва Республиканың Чазаның бадылаар болгаш ону узуткаарының талазы-биле ажилдарның көрдүнген хемчээлин онза байдалдарның хемчээлинден болгаш баш бурунгаар көрдүнген хевирлеринге дүүштүр тургузар, база онзагай байдалдарны узуткаарына акша-хөреңгинин болгаш бар күштериниң эң үстүкү хемчээли-биле ажыглаар.

5. Курлавырны тургузарының, шыгжаарының болгаш четчелээрин Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизи-биле, а ол ышкаш бюджеттен дашкаар дөстөрдөн боттандыраар.

6. Материалдыг курлавырларның курлавырларын садып алырынга эргежок чугула акша-хөреңгинин хемчээлин материалдыг курлавырларның рынок өртээниң өскерилп турарына дүүштүр тодарадыр, а ол ышкаш Курлавырны тургузар, салыр, шыгжаар болгаш четчелээр-биле холбашкан чарыгдалдар.

7. Планниг чылда Курлавырны тургузарына бюджет чагыын ээлчеглиг саң-хөө чылында республика бюджетин тургузарына чедир Тыва Республиканың Экономика-Ямзыныче кириер.

8. Курлавырны тургузар, таарыштыр салыр,

Курлавырның материалдыг курлавырларының операциязының талазы-биле учет болгаш отчетту чорудар:

доктаамал ажыглаарының белеткелинге Курлавырны деткирин хандыраар;

Курлавырны шыгжаарында чыдар, материалдыг курлавырларны тударының талазы-биле хемчеглерни күүседир болгаш шыгжаарының байдалын сагыры, бары, турары дээш контрольдаар;

Курлавырның материалдыг курлавырын шыгжаары, учеду, хандыраары, солугуру, сайгары, бээр болгаш үндүр бижирииниң айтырылганының талазы-биле эрге-хоойлу актыларының төлөвилелин белеткээр.

10. Курлавырны тургузар, шыгжаар, ажыглаар талазы-биле ниити удуртулганы Тыва Республиканың девискээринге онзагай байдалдарны болгаш өрттүн айыыл чок чоруун хандыраар, болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Комиссиязынга дагыяр (моон сонгаар-Тыва Республиканың ОБК болгаш ӨА).

Курлавырны эргелеп-башкаар талазы-биле ажил-чорудулганы дүүштүрерин Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалал, онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар болгаш сугдан камгалаар чорук талазы-биле ажил-чорудулганы хандыраар талазы-биле агентилелге дагыяр.

11. Курлавырны тургузарын, шыгжаарын, ажыглаарын болгаш четчелээрин хандыраар талазы-биле методиктиг удуртулганы Россияның ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле кол эргелеп боттандыраар.

12. Курлавырның составында кирип турар материалдыг курлавырлар, оларның турар черинден хамаарылга чокка, кымның акша-хөреңгизи-биле тургустунган-дыр (садып алганы), ол юридиктиг албан чериниң өңчүзү болур.

13. Курлавырга материалдыг курлавырларны садып алырын, 2005 чылдың июль 21-де «Күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелге барааннар чедиреринге, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагылар салыр дугайында» №94 Федералдыг хоойлуга дүүштүр боттандыраар.

14. Материалдыг курлавырларның аңгы-аңгы хевирлерин садып алыры болгаш шыгжаары-биле кады азы доктаамал курлавырга турары-биле, оларны дүрген чедиреринге организациялар-биле керээлерни чарып, ол курлавырларның чамдык кезинге чепшээрээр. Чедиркилерин шилип алырын Федералдыг хоойлуга, амгы Чурумунун 13-кү пунктузунга айтканынга дүүштүр боттандырып чорудар.

15. Курлавырның материалдыг курлавырларын шыгжаар объектилерге, оларны шыгжаарына болгаш хандыраарына көрдүнген тускай черлерге, база чардыган керээлерге дүүштүр өңчүзү хевиринден хамаарылга чокка, онзагай байдалдың зоназынга оперативтиг чедирер байдалды тургузуп турар болгаш камгалалы магадылалдыг үлетпүр, транспорт, көдээ ажил-агый, амыдырал-хандырылга, садыг-харыл-заштырылга баазаларының болгаш өске-даа бүдүрүлгелерин, организацияларның баазаларына болгаш складтарынга шыгжаарын организастаар.

16. Амгы Чурумунун 14 болгаш 15 пункттарында көрдүнгени-биле керээлерни чарган болгаш Курлавырны тургузар талазы-биле салдыган хүлээлгезин Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы күүседир болгаш чедирип берип турар материалдыг курлавырларның шынары, саны болгаш үезинде бээр дээш дүрген чедиреринге, чедиркичин харысалгазын керээге тургузар болгаш ма-

териалдыг курлавырны шыгжаарының байдалы, шынары болгаш саны дээш контрольду боттандырып чорудар.

Курлавырны шыгжаарының харысалгазын керээниң үндезининге боттандырып чорудар, организацияларның чарыгдалын эгидерин Тыва Республиканың республика бюджетинден чорудар.

17. Курлавырдан материалдыг курлавырларны үндүрерин Тыва Республиканың Чазаның шиптири-биле боттандыраар болгаш айт-ышкыны долдурар. Тургустунган чурум-биле организацияларның, тус чер бот-башкарылга органның, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының дилээнге үндезилеп, Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалал, онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар база сугдан камгалаар чорук талазы-биле ажил-чорудулганы хандыраар талазы-биле агентилел шиптириниң төлөвилелин белеткээр.

18. Курлавырны ажыглаарын эгилделиг азы эгилде чок үндезинге боттандыраар.

Тыва Республиканың девискээринге онзагай техногенниг байдал тургустунуп келген тава-рылгада Курлавырдан материалдыг курлавырларны үндүрер талазы-биле чарыгдалды республика девискээринге онзагай байдалдыг тургустунуп келгенине бурулууг ажил-агый субъектизинин акша-хөреңгизинден болгаш эт-хөреңгизинден эгидер.

19. Онзагай байдалды узуткаар сорулга-биле Курлавырның составына кирип турар материалдыг курлавырларны сөөртүрүп Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының таарымчалыг үндезинге чардыган керээлерин-биле транспорт организациялары боттандырып чорудар.

20. Тургустунган чурум-биле дуза чедирери-биле айт-ышкыны тургускаш, Курлавырдан материалдыг курлавырларны алган Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы, тус чер бот-башкарылга органы, организациялар материалдыг курлавырларны онзагай байдалдың зоназынга чедирерин, тускай сорулгага ажыглаарын, шыгжаарын болгаш хүлээп алырын организастаары дээш харысалганы бодунга алыр.

21. Курлавырдан үндүрүп берген материалдыг курлавырларны тускай сорулгага ажыглаанын дугайында отчетту Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы, тус чер бот-башкарылга органы, организациялар белеткээр. Материалдыг курлавырны тускай сорулгага ажыглаанын бадыткап турар документтерин, он хонук хуусаанын иштинде Курлавырны тургузар талазы-биле хүлээлгени күүседип турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органына кириер.

22. Когараан чурттакчы чоннун амыдырал ажил-чорудулганы хандыраар болгаш онзагай байдалды чаладырынга, республика девискээринде турар объектилерни болгаш тус чериниң материалдыг курлавырларын ону тургускаан органның биле дугуржуп тургаш, Тыва Республиканың Чазаның ажыглап болур.

23. Онзагай байдалды узуткаарына чарыг-

даан, Курлавырның материалдыг курлавырын четчелээрин, Курлавырдан материалдыг курлавырны үндүрүп бергенин дугайында Тыва Республиканың Чазаның шиптиринде айттыган акша-хөреңгиден боттандырып чорудар.

24. Курлавырдан материалдыг курлавыр-

ның операцияларының талазы-биле харысалганы Россия Федерациязының хоойлу-дугазының болгаш керээлерин тургускаан чу-руму-биле организациялар бодунга алыр.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың сентябрь 28-те «Птицефабрика «Енисейская» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин тургузарының дугайында» № 912 докталаына өскерилгелер кириериниң дугайында

2008 чылдың февраль 14 № 71 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың «Птицефабрика «Енисейская» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин тургузукчу документтерин 2002 чылдың ноябрь 14-те «Күрүнениң болгаш муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелер дугайында» № 161 федералдыг хоойлуга дүүштүр тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың сентябрь 28-те «Птицефабрика «Ени-

сейская» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин тургузарының дугайында» № 912 докталадың 2 пунктунга өскерилге кирип, «500 муң рубль» дээн сөстөрнү «500 муң рубльден эвээш эвес» деп сөстөр-биле солугуру.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

Тыва Республиканың регион уjur-дузалыг ниити ажыглалдың автомобиль оруктарының Даңзызынга өскерилгелер кириериниң дугайында

2008 чылдың февраль 14 № 73 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Тере-Хөл кожууну-биле транспорт харылзаазын кышкы үеде доктаамал болуун хандыраар база чамдык орук участоктарына улуг хардан Цаган-Тологой — Качык — Кунгуртук кышкы оруунга шимчээш-кинни хандыраарының аргазы чогуңдан Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың ноябрь 11-де «Тыва Республиканың ниити ажыглалдың автомобиль оруктарының дугайында» № 1252 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың регион уjur-дузалыг ниити ажыглалдың автомобиль оруктарының Даңзызының 18 пунктунга өскерилге кирип, «Цаган-Тологой — Качык — Кунгуртук (кышкы

орук) дээн сөстөрнү «Сизим — Кунгуртук» деп сөстөр-биле солугуру.

2. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яманы Тыва Республиканың күрүне өңчүзү ниити ажыглалдың регион автомобиль оруктарының Даңзызынга өскерилгелерин кириер.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзаа яманынга дагыяр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

"ТЫВАЭНЕРГО" ААН: СҮМЕЛЕП, НЕГЕП, БҮЗҮРЕДИП ТУР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол бо чылдың март 13-те Россияның Чазааның хуралына «Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээнин дугайында» илеткелди кылган. Бодунуң илеткелинге ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол: «Тываның экономиказын кол шаптыктап турар ийи чүүл бар; энергетиканың чедишпези болгаш транспорт инфраструктурасының сайзырааын турары» деп демдеглээн. Сөөлгү чылдарда респуб-

ликада электри энергиязы халапты-биле чедишпейн турарындан социал ужу-дузалыг тудугларны безин тудары болдунмайн турар. Бо айтырыг талазы-биле республиканы чылыг болгаш чырык-биле хандырып турар кара чаңгыс бүдүрүлгөвис—«Тыва-энерго» ажык акционер ниитилелдин пар-лалга албанының төлөвирлиг үндезинге белеткээн материалын өскерилге чокка парладывыс.

КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭНГЕ ОНААЖЫП БОЛУР

Кызыл хоорайга тудуглар тудары шуут-ла бергедеп келген. Тудугну тудуп болбайн канчаар, ол талазы-биле курлавырлар бар болгай, а «Тываэнерго» ААН ол немелде туттунган тудуг объектилерин шагда-ла хандырып шыдавас апарган. Д.К.Донгактың хоорай мэриязын удуртуп турар үезинде чер участоктарын кончук идеп-кейлиг садып каапкан. Ол садар, садып алыр саарылганы энергетиктер-биле дугуржулга чокка чоруткан. Ооң түңнелинде дыка хөй объектилер энергия системазынга хоойлуга чөрүштүр кош-тунган. Ол дээш беш чылга чедир кеземче херээн оттуруп болурун хоойлуда айтып турар. Ынчалза-даа эң-не коргунчук чүве, электри четкилеринге чөпшээрел чокка кошканының түңнелинде, айыыл-халап бооп болур. Ол аар күштү энергия объектилерин ууп шыда-вайн база барып болур. Ооң түң-нелинде өрт болуп, кижилерниң амыдыралына айыылдыг байдал-ды тургузар болгаш амыды-ралдың эң кол объектилеринин электри хандырылганы хажытты-нар, ооң иштинде эмнелгелер, уруглар албан черлери дээш...

УДУРТУКЧУЛАР КИЖИЛЕРНИ МЕГЕЛЕП ТУРАР

Хоорай чагыргазындан кым-даа республикага энергетиканың айыыл-халавы бооп болур деп бо-давайн турар хире. Ол хөөре-диништин эвес, а херек кырында болуп турар фактылар-дыр. Чамдык кижилер чүгле түр үениң ажыын бодап чоруур, а ооң ур-жуктарының дугайында чүнү-даа бодавайн турар. Ооң түңнели ыглаксанчыг бооп болур.

Бо хүнде байдал мынчаар тур-густунуп турар. Республикада болгаш ооң иштинде найысылал Кызыл хоорайда хөй каът ба-жыңнар тудуун кылбайн турар. Кижилер моон үнеринин «арга-зын» тып алган. Олар чер учас-токтарын садып алгаш, чуртталга бажыңнарын тудуп, ону электри четкилеринге боттарының туразы-биле кожуп алгаш, чурттаар оран-сава айтырыын мынчаар шиит-пирлеп ап турар апарган. Ынчалза-даа бо чүүл күштүг болуп турар хоойлужудулгага шуут удур болуп турар.

РФ-тиң Чер кодекизинин 38-ки чүүлүгө дүүштүр, чер участогун бээринге чедир 45 хонук иштинде черниң ээзи коммуникацияга ко-жарының айтырыын энерге-тиктер-биле дугуржуру албан. Энергетиктер хоойлуга чөрүштүр коштунган объектилерни тып ал-ганда, ынаар энергия бээрин сок-садыр, азы бөдүүнү-биле чугаа-лаарга, электри удазынын үзе кезип кааптар. Участокта тудугну тудуп турар чер ээлеринге ол таа-

рымча чок болбайн канчаар. Ын-чалза-даа хоойлу, хоойлу болур ужурулг. Кандыг-даа судка чедир чаргылдажыр болза, энергетик-терниң шиитпирин күштүг.

Объектилерни хоойлуга чө-рүштүр электри четкилеринге кожары шуут хоруглуг. Амгы күш-түг болуп турар хоойлуга дүүш-түр керээ чарып албайн, электри энергиязын ажыглаарын оор-лаашкын кылдыр санаар болгаш айтырыг кеземче херээн отту-рарына чедир көрдүнүп турар. Россия Федерациязының Кеземче кодекизинин 165 чүүлүгө дүүштүр электри энергиязының чурумунун хажыдыкчыларын «80 муң рубльге чедир торгаалды онаавышаан, 5 чылга чедир хосталгазын казып шииндер азы алды ай үениң иштинге чедир ажыл төлөвиринин азы өске-даа орулгазының хемчээлинге торгаалды онаары көрдүнүп ту-рар». Бодунуң айыыл чок чо-руунуң дугайында кижилер бода-вайн турар. Бо хоойлуну хажыт-каны дээш кеземче херээнге онаажып болур. Бистин респуб-ликада мындыг чижектер эңдерик. Амдыгааштан боданыры кымга-даа артык эвес.

Херек кырында алгаш көөр болзувусса, черни садып алган кижилер буруулуг эвес, «Тыва-энерго» ААН-биле дугуржулга чокка тудуг кылырынга черни садыпкан удуртукчулар буруулуг болуп турар. Амыдыралдың чаа-гай омур-хевирин тургузар бодал-биле кижилер черни садып ап турар болгай, а электри энергиязы чокта, кандыг чаагай амыдырал турар боор.

Республиканың ниити өрезинин түңү 225 млн. 278 муң рубль четкен.

«ТЫВАЭНЕРГО» ААН-ГЕ КИЖИЛЕНИ ХҮН БАТАРЕЯЗЫ ТУРГУЗУП БОЛУР БЕ?

Спутник-2 суурда болгаш чоокку Каа-Хемде хоойлуга чө-рүштүр тудуглар кончук идепкей-лиг туттунуп турар. Хоорайның төвүнүн кыдыында улуг өртөккө дыка хөй черлерни садып турар. Чер участоктарын садып алган улус энергетиктер-биле маргыл-даалыг айтырыгны көдүрүп турар, а оларны мегелеп каан даргалар хажызында артып калган. Элек-три четкилеринге кожарын хоой-луга дүүштүр долдурга, садар, садып алырының садыглаашкы-нын хоойлу езугаар чорудары негеттинип келген.

Кончук чидиг айтырыг Южный микрорайонда ам тудуп турар коттедж хоорайгажыкын долган-дыр тургустунуп келген. Керээлиг кылып турар организация «Тыва-энерго» ААН-биле чүгле чурт-талга объектилерин тударының үезинде электри энергиязы-биле

хандыраарының керээзин чарып алган. Ооң соонда чүү болуру ам-даа билдинмес. Амдыында кижилер чүнү-даа билбейн, чер участоктарын садып ап турар, а кажан хоорайны тудуп доозупкан соонда, электри энергиязын бээрин соксадыр.

Бажың ээлеринин моон үнери-нин аргазы бар, ынчалза-даа ол кижилер бүрүзүгө таарышпазы бил-дингир. Четкилерден электри энергиязын бээрин хүн батареязы-биле солуп болур. Ынчалза-даа

Эң-не хөй өрелиглерге дараазында
организацияларны хамаарыштырып болур:
«Хову-Аксының ЧЭТ» ККБ-23 млн.291 муң
рубль, «Ак-Довурактың ЧЭТ» ККБ-15 млн.872
муң рубль, «Тыва даг-дүгү» ААН-4 млн.800 муң
рубль, «Водоканал» ККБ-4 млн.128 муң рубль,
«Тывахлебпродуктулары» АН-838 муң рубль.
Бо даңзыга өске-даа организацияларны
кирип болур.

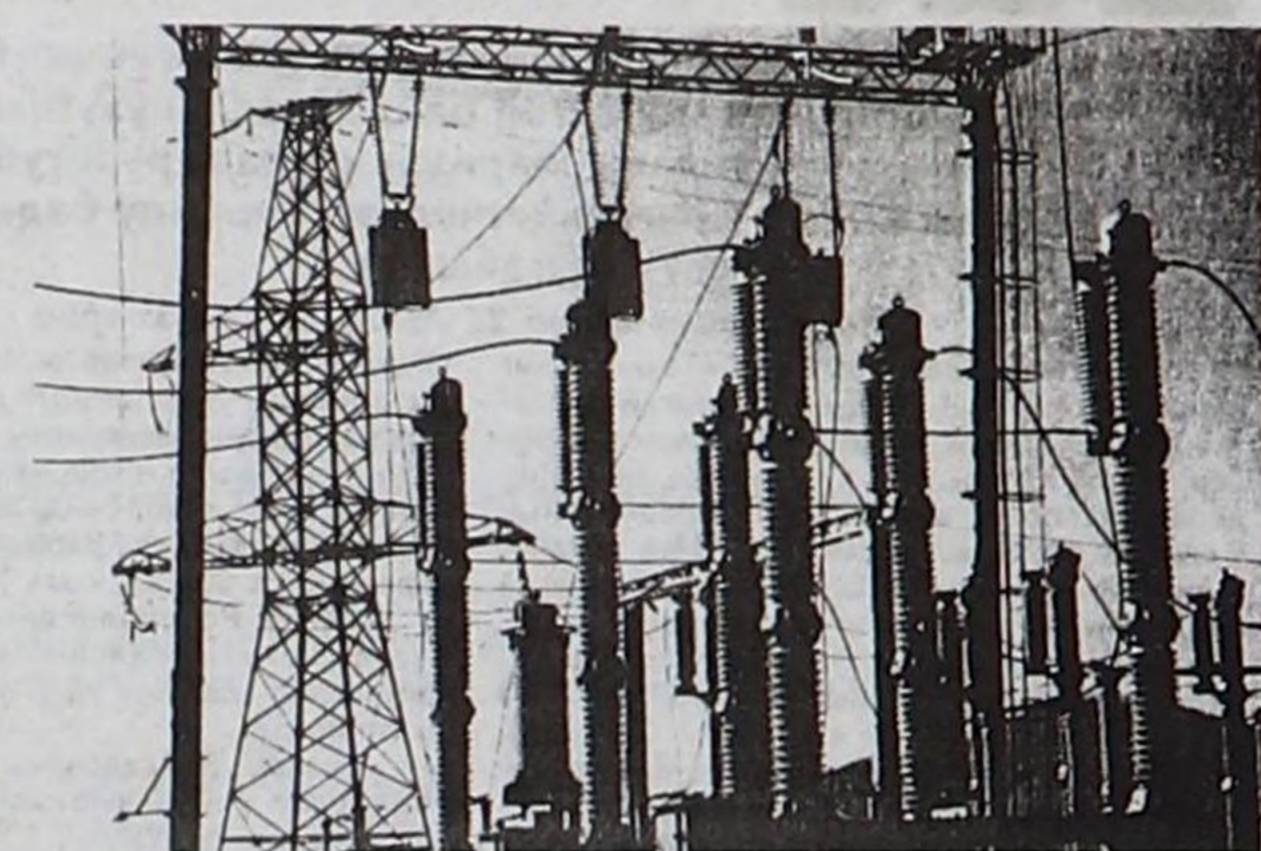
ооң күжү ыңдыг-ла улуг эвес. Чырыкка ажыглаарына ол четчип болур. Аш-чем белеткээринге болгаш өске-даа электри дериг-херекселдери кожарына хүн батареялары херекселчилерин негелдизинге таарышпайн барып болур. Борта бир демдеглеп каар чүүл болза, чаңгыс бажыңга ыңдыг энергокомплектинин өртээ 200-ден 500 муң рубль чедип турар.

Республиканың шупту чурттак-чылары-биле бир дөмей, «Тыва-энерго» ААН-ниң удуртулгазы чурттаар оран-саваны калбаа-биле тудуп эгелээнин деткип турар.

Ынчалза-даа мону миннип чугаа-лаары албан, бо таварылгада, ыңдыг төлөвилелдер херек кы-рында күөсеттинмес болуп турар. Бир-ле дугаарында, республи-каның энергия системазын чаар-тып кылыры эргежок чугула апар-ган болгаш бөгүнде бар, хөлүн эртер эргижирээн электри четки-леринин дериг-херекселдерин чаартып, септеп кылыры негет-тинип келген. Ооң-биле черге-лештир өрелиг организация-ларга болгаш хуу кижилерге хамаарыштыр хоойлу езугаар шыңгы хемчеглерни алыры чугула апарган.

ХООЙЛУ МУРНУНГА ШУПТУ КИЖИЛЕР ДЕН ЭРГЕЛИГ

Электри четкилеринге хоой-луга чөрүштүр кожуп келгенинден, а ол ышкаш электри энергиязын ажыглааны дээш төлөвейн келге-нинин түңнелинде, республиканың ниити өрезинин түңү 225 млн. 278 муң рубль четкен. Бо акша-хө-реңги-биле республиканың энерге-

тиктери үр чылдарның кризи-зинден үнүп, амыдыралдың эң чугула энергия объектилерин чаартып кылып ап болур аргалыг.

Эң-не хөй өрелиглерге дараа-зында организацияларны хамаа-рыштырып болур: «Хову-Ак-сының ЧЭТ» ККБ-23 млн.291 муң рубль, «Ак-Довурактың ЧЭТ» ККБ-15 млн.872 муң рубль, «Тыва даг-дүгү» ААН-4 млн.800 муң рубль, «Водоканал» ККБ-4 млн.128 муң рубль, «Тывахлебпродук-тулары» АН-838 муң рубль. Бо даңзыга өске-даа организация-

когаралын долзуу-биле төлээнин барымдаалааш, кеземче херээн соксаткан.

Россия Федерациязының Ке-земче кодекизинин 165 чүүлү-биле Л.Д. Монгуш, Н.Д. Куулар, А.Е. Салчак, А.И. Пустозеров, С.В. Гавриленко кем-херек үүлгедиин кылганынга буруудаттыргаш, 1 чылда хосталгазын казыдып шииттиргеннер. Бо кижилер счет-чиктен аңгыда, боттарының кара-туразы-биле электробойлер бол-гаш өске-даа хөй энергия ажыг-лаар приборларны кожуп тургаш кеземче харысалгазынга онааш-каннар.

Суд бо кижилерге хамаарыш-тыр чиигелдени көргүзүп, шиит-келди бир чылда шенелдеге солааннар. Ынчалза-даа С.В. Гавриленко бодунуң хоойлуга удур ажыл-чорудулгазын соксатпаан. Катап хыналдадан билдингени болза, ол электробойлерин үре-вээн, харын-даа ажыглап турар болган. 47 муң 834 рубльге актыны тургускан. Баштайгы хыналдага көөрдө, хоойлуга чөрүштүр ажыг-лаан электри энергиязы эвээш болган – 10 муң 500 рубль. Амгы үеде истелге чоруп турар. Буру-удаттырып турар Гавриленкону 5 чылга чедир хосталгазын казып шииндери көрдүнүп турар.

Амгы үеде Кызыл хоорайда электри энергиязын оорлап ажыг-лап турганы дээш элээн каш хе-ректерде истелге чоруп турар. Электри энергиязын оорлааны дээш кеземче херээн шыңгы-радыры-таварылга эвес болгаш кым-бир кижинин келгени-биле-даа эвес. Эрге-чагырганы адаан-дан өрү быжыглап эгелээни-биле болуп турар болгаш ооң иштинде хоойлуну шыңгы сагыры негет-тинип турар деп, В.В.Путин чаңгыс эвес катап чугаалаан болгай.

Электри энергиязын хоойлуга чөрүштүр ажыглап турары чүгле ону бүдүрүп болгаш хоойлуга чө-рүштүр ажыглап турар кижилерге чиди-биле тургустунмайн турар, ол ак-сеткилди херекселчилерге улуг шаптаразынын ужураш-тырып турар. Хоойлуга чөрүштүр коштунган дериг-херекселдер, электри энергиязын бээринин шынарын кудуладыр. Ол электри энергиязы дээш ак сеткилди төлөп турар кижилеринин электри дериг-херекселдеринге салдар чедирер. Бөдүүнү-биле чугаа-лаарга, кижилеринин улуг өртөктиг амыдыралчы дериг-херекселдери өрттенип, улуг когаралды чедирип турар апарган. Ынчангаш электри энергиязын хоойлуга чөрүштүр ажыглаары-ол чүгле энергетик-терге чидиг айтырыгны тургуспайн турар, а республиканың шупту чурттакчыларына ол хамааржып турар.

«Тываэнерго» ААН-ниң
парлалга албаны.

Прокурор хыналдалары

ӨСКҮСТЕРНИҢ ӨӨ ОЛ БЕ?

Ужуру болза школа-интернат өскүс уругларның чаныксап, сакты бээр өө, идегелдиг чаглаа болур ужурулуг. Башкылар уругларның ада-иези дег буянныглар болур. Бо дээрге бистиң эки сеткишкенивис-тир. А херек кырында кандыгыл?

Бир чижекте көрээли, оон дыка хөй чүве билдине бээр боор. Долузу-биле адаарга, «Өскүс уругларның болгаш ада-иезинин азырал-тежээли чок арткан уругларның Кызыл хоорайда школа-интернатка» хоорай прокуратуразы өөнерикчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулганы канчаар күүседип турарын хынаан, аңаа тускай эртемниг специалистер — эмчилер, шагдаалар, саң-хөө, хереглекчилерниң эргелерин камгалаар, күш-ажыл инспекциязының ажилдакчылары киришкен.

Бөгүн школа-интернатта 201 уруглар бар. Оларның аразында чогуур барымдаа чок черге киргеннер барын хыналда тодараткан. Бии-Хем кожуундан ийи назы четпээни 2006 чылда өг-бүлениң материалдыг байдалы багай дээш Уруглар бажыңына кириген, оон олар маңаа келген. База-ла чогуур документтер чок ийи уруг база турган. Мындыг таварылгалар ам-даа бар, ынчалза-даа мында уругларның буруузу чок болбайн аан. Уруглар ол чокка-ла берге байдалдыг апаргаш келген боор-дур. 90 уругнуң ада-иези арагалаар, уругларын эттээр, оларның ада-ие эргезин казаан. Тос кижиниң улузу хоругдалда. Он уругнуң ада-иези дезип чоруп турар, тывылбастаан.

Хоорай прокуратура милиция дамчыштыр ада-иелерни дилеп турар, чогуур түнел чок. Тывылбайн турар кижилерни ис чок чиккен, уруглары ада-иезиниң хайгааралы чок арткан деп суд шийтпирин чедип алыр деп турар. Ийи хамаатының ада-ие эргезин казыыр хемчегни ал турар.

Хоойлужудулга езугаар уругларга алименттер тыртар талазы-биле хемчеглер кончуг кошкак. Хосталгазын казыдып шийтирген кижилерни алимент төлезин дээш оларның администрациялары-биле харылзаа тутпайн турар. Хостуг-даа кижилерни тып, алимент тыртырар дээш суд приставтары-биле тодаргай ажил база чок. Ооң кырынга азыракчызын чидирген дээш уругларга пенсия

доктааттырар хемчеглер кошкак дээрзин айтырга-ла, уругларның эргелерин камгалаар ажил кандыг дээрзи билдингир-дир.

Уругларның чурттаар оран-бажың, өнчү талазы-биле эргелери база кызагалдыг. 49 уруг-да быжыглатынган бажың бар, өскелеринде чок. Бар деп турар бажыңнарның документтери бар бе, оларның байдалы кандыгыл дээрзи тода-ла билдинмес. Бо бүгү дээрге-ле, өг-бүлө, хамааты кодекстерниң, федералдыг хоойлуларның элээн каш чүүлдерин хажытканы болуп турар.

Бир чижекте кириээли. Авазы чок болган, ачазының ада эргезин казаан назы четпээн уруглар интернатка кирген. Оларда чаңгыс өрээлдиг квартира быжыглатынган деп документ бар. Херек кырында көөрге, эргези чок ада аттыг кижиге ук бажыңны көңүс өске херээжен кижээ белекке берипкен болган, документтерин кылдырып алган. ТР-ниң прокуратуразы школа-интернаттың болгаш Кызылдың мэриязының харыы-салгалыг ажилдакчыларына херек онаарының дугайында шийтпир үндүргөн.

2006 чылдан бээр 237 өскүс уругларны бажың алыр оочурга тургускан, ынчалза-даа ийи чыл дургузунда Кызылга ийи-ле (!) уруг бажың алган. Маңаа кандыг тайылбыр турар боор!

Школа-интернаттың башкылары кижизидип турар бичии кижилеринден эрге-хоойлу хажыда берги дег уруглар-биле ажилды багай чорудуп турары хыналдадан илерээн. Назы четпээннер инспекциясында 32 кижиге учетта турар, беш уругну шенелдеге шийткен. Эрткен чылын өөнерикчилерниң бежи оор херекке онаашкан. Бо чылын бир кижиге үптээшкени кылган. Школада спорт-массалыг ажил кошкак, уругларның остуг үезин чогумчалыг организастап шыда-вайн турары маңаа бир чылдагаан болуру чугаажок.

Эрткен чылын 23 доозукчу ортумак эртем чедип алган, оларның алдызы дээди, чедизи ортумак өөредилге черлеринче кирген. 9

класс дооскан 24 кижиге профтех-училищелерде өөредилгезин уламчылай берген.

Уругларның кадыын хайгаарап турар эмчилер четчир деп болур. Ынчанмыже диспансеризаасташкыны чамдык өөреникчилер эртпээни элдептиг. Хоочураан аарыглыг тозан үш уруг учетта турар. Эмчи кабинеттери чедир дериттинмээнин, дериг-херекселдер эргижирээнин хыналда көргүскен. Эм-таң чедишпейн турар. Чуртталга өрээлдеринде санитарлыг байдал багай, туалеттер орта ажилдавас, орундөжек эргижирээн. Аш-чем хөй янзы эвес, ында витаминнер чедишпес. Интернат девискээринден бок үндүр сөөртүрүн чедимчелиг организастаан.

Санитарлыг хоойлужудулганы хажыдып турары дээш хыналда соонда беш протоколду тургусканы, беш янзы торгаалды онааганы байдалды дорт херечилеп турар.

Интернатты акша-биле багай хандырып турар. Эрткен чылын чымчак инвентарь, идик-хеп садып алырынга көрдүнгөн акшаның чүгле алдының бир кезинин үндүрүп берген-дир. Кышкы хеп, костюм, спортчу хеп, платье албаан уруглар бар. Уругларның арыг-шевер болурунга херек чүүлдерни, ажил-агый барааннарын садып алырынга көрдүнгөн акшаны база-ла чедир бербээн. А бар акшаны чарып турарында хажыдышкыннар хөй. 2006 чылдың эгезинден эрткен чылдың октябрыга чедир үени хынал көөрге, шалың акшазынга барык 84 муң рубль хажыдышкын бар болган. Продуктулар садып алыр деп чарган керээлер багай күүсеттинип келген. Школа-интернаттың өрелери 600 чүс муң ажып турар. Ниитизи-биле саң-хөө хажыдышкыннары 176 муң рубльге болган. Кол бухгалтер Г.Чучун, директор И.Ойдуң оларның хүлээлгелерин кошкак күүседип турарында мындыг хажыдышкыннар болган деп хынакчылар санаан. Ниитизи-биле алырга, хоойлужудулганы хажыдып турар фактылар кончуг хөй болган.

Анатолий МОНГУШ,
Кызыл хоорайның проку-
рору.

Уран чүлдүң кижилери

Амы-хууда театрга чоок, артистерниң ажылын амыдырал кырында чурттап эрткен болгаш, төрээн театрым сценазынга солун шиилер көстүп кээрге, оларны көрүп чаңгылкан мен. Чоокта чаа режиссер Николай Ооржак көрүкчүлерге ийи улуг шиини бараалгаткан. Николай Гогольдуң «Ревизор» биле С.Сүрүң-оолдуң «Авазынга даңгырак» деп чогаалындан бижээн «Кара дашка харылыгы» деп шиини. Тургузукчу режиссер-биле номчукчуларны таныштырыксадым.

ЧОГААДЫКЧЫ ДИЛЭЭШКИН БОТТАНГАН

Николай Михайлович Ооржак 1984 чылда Улан-Удэде Чөөн Сибирийн култура институтунун улусчу театрлар режиссеру салбырын дооскаш, Тоора-Хемге, Кызыл-Мажалыкка, Кызылдың «Самбажык» аттыг клувунга, «Күзел» театрынга К.Кудажының «Долуманың хуулгаазыны», Тендряковтуң «Доозукчуң сөөлгү дүнези», Ч.Ондарның «Бодарал», «730 дүннер, хуннер», «Бышпаан хан» деп шиилерин тургускан.

Ол култура сайыдының ора-лакчызынга база ажилдап чораан. Боду чүгле режиссер эвес, уран номчукчу, артист. «Күзел» театрынга салган шиилерниң шуптузунга киржип, чамдыкта 2-3 рольдарны ойнап чораан. «Кара дашка харылыгы» деп шиинде эр рольдарны шуптузун күүседип болур. Алыс боду чугаакыр, ажык болгаш артистер-биле ажилдаары эптиг.

Н.Гогольдуң «Ревизор» деп өлүм чок сатирасын тургузар күзөл аңаа Москвада уран чүүл институтунга ажилдап турда төртүтүнгөн. Ол чогаалчының идеязын амгы үеже шилчидип, эрге-чагырга тутканнарга чашпаалап, оларга бар шаа-биле бодал чок бараан болур кижилерни кыжырып, сойгалаар сорулгаже кириген. Ынчангаш шиинде идик-хепче, этикетче, долгандыр дерилгезинче кичээниң салбаан. Кол-ла чүве — артистерниң оюну. Түнелдинде чамдык артистерниң даштыкы хевири таныттынмас кылдыр өскерлип, оларның чугаа-домаа күүседип турар ролюнга ханызы-биле дүгжүп, катапаттынмас овор-хевирлер тургустунган. Ылангыя Хлоповту ойнап турар Сайдаш Монгуш, Земляниканы ойнаан Стас Ириль, почтмейстер Эзир-оол Монгуш ылгаттынып көстүп турар.

Эгезинде шиини көрүп оргаш, ооң мурнунда тургускан «Ревизорну» сактып, бо Хлестаков (Виктор Наксыл) дуу Хлестаковтан (Хертек Ширин-оол), городничий (Эдик Ондар) эрги гордничийден (Борис Бады-Сагаан) аңгы-дыр, бай чараш эт-сеп, херээженнерниң хеви чүге амгы шагның хептери чүвөл дээш, янзы-бүрү бодалдарга алзып, кайгап оргаш, чоорту режиссернуң сорулгазын билип, артистерни оюнунга алзып, сценада шиниң маадырларының ажил-херектеринге карак чаар, мегелээр чорукту көөрге, чаржынчыг апаар чорду.

«Ревизорну» чаңчыл езугаар хевиринге тургускан болза, бис эрги үеже эглип көөр турган бис, а амгы үениң дерилгези, хеви-биле ойнаарга, бо үениң даргаларының овор-хевирин тодазы-биле танып каап болур деп, Н.Ооржак чугаалап турду. Шынап-ла, эргэтен-

нерни элдээрти чугаалаарга «хүндүлээри» сайзыравышаан, харындаа оларга сөңнеп турар белек-селектиң өртек-үнези өзүп улгадып барганын көрүп билип турар бис. Ынчангаш режиссернуң чогаадыкчы көрүжү-биле «Ревизорну» тыва сценага артистерниң чедимчелиг ойнааны — салдынган сорулга чедип алдынганын бадыткап турар.

База бир онза болуушкун — «Кара дашка харылыгы» деп шиини. Ооң төөгүзү база номчукчуларга солун боор деп бодай-дыр мен. «Авазынга даңгырак» деп чогаал-биле Н.Ооржак институт дооскаш-ла, «аарый» берген. С.Сүрүң-оолга чедер бергеш, бо чогаалды шиин-жидериниң дугайында чугаалаарга, чогаалчы күзелдин-биле чөпшээрешкен. Чалгынналган режиссер ону шиинжидип эгелээн. Бир темага доктары чугула деп шийтпирлээн. Ынчап турда шериг чоруур апарган, оон кээрге кылып турган ажылы чиде берген болган. Ам канчаар ховартаан номну кызып тыпкаш, күзелдин боттандырган. Шиин дораан-на көрүкчүнүң кичээнгейин хаара туду бээр, чүге дээрге арагалаашкын амгы үеде өг-бүлө бүрүзүнүн хамчыы апарган дизе, маргыш чок. Ынчангаш артистерниң оюну кижиге бүрүзүнүн сеткил-сагыжын дүвүредип кээр, шииниң негелдезинге дүгжүп турар чидиг айтырыгы көрүкчүге тургузуп, бодандырып кээр. Кол демдеглер каар чүүл: Н.Ооржак улуг чогаалчы өгбениң байлак чараш тыва дылын олчаан арттырган. Ындыг арыг тыва дылды дыйнаары — чараш хөгжүмнү дыйнааны дег тааланчыг, магаданчыг, чоргааранчыг.

Бүгү назынында арагачы кижиге чурттап келген Борбак-Караның ролюн Саяна Саттың ойнааны чидиг, чараш, тывынгыр. Шуут арага амзавас Сайдаш Монгуш арагачы Самбыловичини, оожум топтут Дыртык Монгуш дарганын ролюн орустап-тывалал ойнааны, шил көргөш бодун туттунуп шыда-вас, кошкак, оожум Чамбалдайны Самбажыкты ойнап турган Борис Ооржактың күүсеткени солун бүзүренич болган.

Аныак артистер Айдыс Шойгу (Чараш-оол), 6 класс Чингис Иргит (Эрес), Саглаш Монгуш (Зоя, де-бют) боттарынга онаашкан рольдарын чедишкенин ойнаан.

Бо шиилерни албан көрүңер чонум, боданып, туттуна бээр улус-даа тытып кээр чадавас.

Николай Ооржак моон соңгаар наркоманияга удур шиинден база тургузар боор деп идегевышаан, ооң чогаадыкчы өг-бүленинге чаа-чаа чедишкенин, аас-кежикти, кадыкшылды күзеп каалы.

Дадар МОНГУШ.

Херээженнер шимчээшкениниң 80 чылынга

ЭР ХЕЙЛЕР, ЭНЕЛЕР!

Бо ансамбль 2004 чылда «Супер-бабушка» деп кырган-авалар аразында болган мөөрейниң киржикчилери бот-боттарын тыпчып алгаш, ол-ла чылын тургустунган.

Могаг билбес энелер баштай бирээзиниң бажыңына чыгып, оон өскезиниң бажыңына чыгып, эштерин эдертип эккеп, дөмей үзелдиг кижилерни чыып, кадык амыдыралды суртаалдап эгелээнер. Мен оларга «Чедер» курортунга таваржып, оларның дүлгээзиниң солун аажы-чаңына алзып, кады ырлап, танчылаар аргалыг болганымга дыка өөрдүм.

«Энелер» ансамблиниң кежигүннери: Клара Сергеевна Саая, Надежда Торлуковна Оюн, Любовь Настыковна Биче-оол, Надежда Казаковна Дамбыл, Нина Шевер-ооловна Тиинмей, Саяна Догуй-ооловна Куулар болгаш баянист Дандар-оол Түлүшвиц Седипти Наталья Балчыр-ооловна Тиртык-Кара көрүкчүлерге та-

ныштырды. Концерт баштай орус, тыва композиторларның бижээни ырлары-биле эгелээш, дайын теманынче шилчип, сөөлүнде көрүкчүлөр-биле кады ырлажып, оларның дилээн ырларын бадырып турдулар. Клара Сааяның «Дагларым» деп ырыны ырлааны, Лидия Иргиттиң сөзүңге бижээн чаа ырыны күүседирге, көрүкчүлөр үнелээн.

Дыштаныкчылардан Долаана Очур Шоома Даржайының «Кандыг кончуг ие силер» дээн шүлүүн номчаан. Бии-Хем кожуундан Николай Шерин бодунуң чогаатканы «Женщины это...», тыва дылда «Чараш кыстар» деп шүлүктөрнү номчуурга, артистер-даа, көрүкчүлөр-даа дыка соннуургаан. Көрүкчүлөрнүң аразында ырлаарына ынак, чараш үнүглер база илереп эгелээн. Ниитизи-биле дыштанылга кезжээ хевирлиг эрткен концерт кайы-даа талага уттундурбас арткан дизе, частырыг болбас.

Ол хүн концерт болур деп чарлап каан, кандыг артистер дүжер эвес деп бараадап көөрге, чаңгыс эр кижиге баянист, артканнары херээжен киржикчилер боорга, өкпелек-сеп-даа турганнары бар болду. Каян концерт эгелээрге, көрүкчүлөр биле киржикчилерниң аразында харылзаа тургустунуп, оон харын-даа зал биле артистер кады эрткен чүс чылдың 50-60 чылдарының ырыларын ырлажып, дараазында кандыг ырыны ырлакап турарын дилеп турар апарган. Кызылда 60 хардан өрү назылыглар клувунуң баянист Дандар-оол Седипти дыштаныкчылар-даа, артистер-даа чанындан ыратпаан. Чүгле чаңгыс эр кижини долганган хөй ырлап турарларны көргөш, кыдындан: Арткан эр улус «Шупту фронт чорупкан...» — деп баштактанып турдуvus. Ол кезжээ сагыш сеткилинден ырлажып, дыштанып алган дыштаныкчылар дыка үр автобустуң соондан холун чайып туруп калганнар.

Айлаң ДАРЖАА.

Мал делгелгези

ТЫВА УКСАА АЛДЫН МЕДАЛЬГА ТӨЛӨТТИГ

Чемпионнарны аңаа чиик өртекке садыпкаш кээри хомуданчыг

Май 30-де ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының оралакчызы Алексей Санчат-оолович Кууларның удуртулгазы-биле республиканың мал ажил-агыйлыг КУБ-тарның ажилдакчылары шупту 41 кижиге Чита хоорайже Чөөн чүк болгаш Сибирьниң уксаалыг хой база өшкү делгелгезинче аъттаныпкан.

Делгелгениң негелдези-биле бир ажил-агый 8 баш мал бажын эккээр. Ол дээрже 1 улуг кошкар, 1 аныак кошкар, хураганныг хой (2 баш), аныак хой (2 баш), төрүвэн аныак хой (2 баш). Тыва Республика 4 катап эрткен делгелгениң чүгле баштайгызынга киришпээн. 2 дугаар делгелгеге киришкеш, Тыва (бир дугаар киришкени ол) чедишкенин болган. Чаңгыс «Мөген-Бүрен» КУБ 3 алдын медальдыг келген болгаш ол ажил-агыйның зоотехниги Улар-оол Иргит «Эн эки селекционер» деп алдын медальдыг эдилекчизи болган. 2 дугаар киришкеш, 2 хүлер медаль, 3 дугаарында, эрткен чылын 3 хүлер медальдыг чанып келген.

Мөген-Бүрен КУБ-туң директору Өшкү-Саар Арапчоровна Ооржак: «Чыл санында делгелгениң эрттир турарының шынары аңгы-аңгы. Эрткен чылын делгелгеге малдарның аксы-дигин-даа хынап көрбээн, чараш даштыкы хевирин көргөш, түннелди үндүргөн. Ынчап кээрже чокк девискээрлериниң хойлары узун орукка чорбаан болгаш силиг, деңзизи чогулчалыг

боор чорду. Баштай киришкенивис делгелгелерге профессорлар келгеш, малдың аксы-дигин аңгыдып, шыраак шинчилээр чорду» — деп чугаалааш, делгелгелерни дараа-зында чылдарда бээр чоокшуладыр азы Красноярск крайның девискээринге эртер кылдыр санал кириер мен деп немеп кагды.

Эрткен чылын Бурятияның Агинский районунун хойлары эки деп үнелеткен. Өшкүлөрдөн Алтай крайның кара өшкүзү тергидеп турар. Ол өшкү алыр-даа ужурулуг деп, тускай эртемниглер аразында чугаалаашты. Эйлиг-Хем совхозтун зоотехниги Марина Михайловна Артаа: «Бурятияның «Онон» совхозу бистен 600 баш өшкүнү 2005 чылда садып алган турган. Ол өшкүлөр эрткен чылын база эки шаңалдыг черлерни ап, бисти алып каапты. Ол дээрже бистин эки ажил-агыйның түннели-дир. Делгелгеге ону демдеглевээни хомуданчыг. Оон ыңай бо тилеп турар ажил-агыйлар уксаалыг 8 баш шээр малды азырап делгелгеге эккеп турар. А бисте ол малдың бажы 25 муң. Чүгле делгелгеге киржир дээш азырап турар мал биле бистин 25

муң баш малывысты деңеп көрүңер даан...» — дээш, делгелгениң эртип турар сорулгаларын чугаалады.

Тускай эртемниглерни көдүрүп турар айтырыглары дыка чөптүг деп бодап тур мен, ону чүгле республика девискээринге эвес, РФ-тин деңнелинге көдүрүп болур айтырыг-дыр.

1. Делгелгениң сорулгазы мал ажил-агыйын экижидип, эки уксаалыг хойларны үндүрер дээн соонда, малдың баш санының хөйүн азы төлгүрүн, шыдамын, эвээш карылгалыын, өске черлерге чаңчыгычалыын көөр.

2. Делгелгениң эрттирер черин чыл санында өскерттип болур аргалары.

3. Чыл келген тудум бистин чедишкенин эвээш шынары кудулап турарын чаңгыс «Мөген-Бүрен» КУБ-туң чижээнге безин көрдүңер. Чүге дээрже малды делгелгеге чедиргеш, дедир эккел чыдар эвес, чиик өртекке садыптар чордус деп, эрткен делгелгелерниң киржикчилери чугаалады. Уксаалыг чемпионнап каан малды чиик өртекке садып алгаш, боттары малының уксаазын экижидип ап турары Читага чоок девискээрлерге тиелгени эккеп турбайн канчаар. Ол дээрже оларның экономика-зынга база алызында улуг идигдир. Мону ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныктар политика-зының яамызы биле ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамылары аразында дугурушкаш, ол девискээрже чоок хоорайларда тыва студентилерге-даа дуза кылдыр, чиик өртекке оларга сатса кандыгыл деп аргаларны дараа-зында көөр болза, деп бодаар-дыр мен.

Бо чылын делгелгеге республиканың 10 шыраак дээн ажил-агыйлары киржип чорупкан. Тиелкчиге — машина. Тываже машиналар кээр-ле болзун деп йөрээп каалынар.

Айлаң ДАРЖАА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

БҮЗҮРЭЛ-БИЛЕ АЪТТАНЬШКАННАР

Сөөлгү чылдарда Чита хоорайга болуп турар Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк девискээринин шээр мал делгелгезинче Тываның төлээлери база чорупкан болгай. Оларның аразында эң бир дугаар киржип турар ажил-агый — Алдан-Маадырдың «Амык» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи. Оон удуртукчузу Ымый-оол Ыдын-оолович Монгуш. Төөгүдөн малчын уктуг араттың өөнүн ишти Марианна Төмүр-ооловна мону чугаалайдыр. Бо арат өг-бүлө 2006 чылда банкыдан чээли алгаш, Мөген-Бүренден 1000 баш хой садып алган. Амгы үеде ол 1850 баш чедер берген, ТКЖ деп тыва уксаалыг төрүүр хой бооп турар. ТКЖ дээрже, «тыва чолдак чаглыг кудурук-туг» дээни ол. Олар бо хире хоюн

2 коданда тудуп турар. Кыштаа Манчүректин Чыраалыг-Ойда. Хөй малын 4 кодан кылдыр үзөр кылдыр ажилды чогулдуп турарлар. Бир баш төрүүр хой дээш күрүнө 4 муң рубль деткимчени берип турары — мал бажын өстүреринин кол магадылалы ол. База бир өөрүнчүг чүве, моон мурнунда Манчүрек иштинге аалдар чиде берген турган болза, ам олар көвүдээн. Шээр мал бажы өстүрүп турар улустун амдыызында шиит-пирлеттинмейн турар айтыры — оон дүгү. Ону кидис-энчек кылдыр болбаазырадыптар дериг-херексел чогулдан бурунгу тыва арга-биле өг кидизи салып, ширтектер сырып ап турарлар. Кыжын Моол кирип чораан саарлыкчылар Моолдан, Кыдаттан дүк болбаа-

зырадыр дериг-херекселди дүрген кирип эккээрин олар четтикпейн манап оларлар. Эътти бичилеп, Кызылда садып ап турарлар. Араттар рыногун Кызылга ажыдар дээн чугаа ам узай берген, мал семирер берген үеде ону чогулдулган болза, чогулчалыг дээрзин ол чугаалайдыр. Олар уксаажыдылга данзынчир кирген болгаш бо улуг делгелгеге киржир эргени алганнар.

Ыраккы Забайкальеге четкеш, өске девискээрлерде шээр малды өстүрүп, оон уксаазын канчаар экижидип турарынын дугайында дээш, хөй-ле чаа чүүлдерни олар билип алгаш келир сорулгалыг чорупканнар.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИДИСТЕР: иштител-политиктиг кидис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлөттүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9700. Чагыл 58. Номери парлаатже дужааганы: график эзугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

Чагыдылга-2008 (II)

«ШЫН»

ЧОННУҢ СОЛУНУ

2008 чылдың ийиги чартык чылында оон чагыдылгазы Тываның бузу почта салбырларында, «Тывапечат» КХН-ниң киоскилеринде уламчылап турар

Чагыдылганың өртөз:

Хууда чагыдыкчыларга — 434,70 рубль.

Пенсионерлерге, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге болгаш күш-ажылдың хоочунна-рынга, инвалидтерге — 378,54 рубль.

Албан черлеринге, организацияларга — 474,72 рубль.

Хүндүлүг чонувус, «Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар!

ЧАГЫДЫЛГА ИЮНЬ

10-ДА ДООСТУР.

Орук шимчээшкенинге оваарымча херек

«УРУГЛАР, КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР!» ДЕП АКЦИЯ

Россия Федерациясында назы четпээн уругларның орук-транспорт озал-ондаанга таваржыры эвээжеп-даа турар болза, назы четпээн уругларның орук-транспорт озал-ондаандан амы-тынындан чарлыры, янзы-бүрү кемдээшкенин алыры хөй болуп артпышаан.

2008 чылдың эрткен дөрт айларында бистин республикага назы четпээн уругларның орук озал-ондаанга таварышкан 9 таварылгазы бүртүктеттинген. Ол эрткен чылдың бо үезинден 47,1 хуу эвээжээн. Ындыг-даа болза, бичии уругларның орук-транспорт озал-ондаанга таваржып турары ада-ие, кижиге бүрүзүн дүвүредип турар болу берген. Эрткен дөрт айда бир уруг озал-ондакка таварышкан, амы-тынындан чарылган, он уруг янзы-бүрү кемдээшкенин алган. Дөрт уруг чадаг чорааш, орук озал-ондаанга таваржып, машинага бастырган. Оларның бирээзи 4 харлыг уруг ада-иезинин хайгааралы чокка чораан. Дөрт назы четпээн пассажир орук озал-ондаанга таварышкан. Бичии уругларның орук озал-ондаанга таваржып турары чайгы үеде болганы демдеглеттинген.

РФ-тин Чазаның 2006 чылдың февраль 20-де хүлээп алган «2006-2012 чылдарда орук шимчээшкенин айыыл чок чоруун күштелдирер дугайында» доктаалын күүседири-биле 2008 чылдың май 26-дан июнь 15-ке чедир Россия чергелиг «Уруглар, кичээнгейлиг бо-

луңар!» деп акцияны эрттирп турар. Моон сорулгазы болза, орук шимчээшкенин үезинде уругларга айыыл чок чорукту хандыраары биле машинаның ременин амы-тынындан чарылган, тускай сандайларны тургузары, идик-хевинге караңгы үеде чырып чоруур чүүлдерни чыпшырып бээр болур. Ол ышкаш ада-иелер уругларын орук чурумун шыңгыы сагыырынга өөредип чыңчыктырар, дыштанылга черлеринге орук чурумун сандайларны хамаарышкан булуңчугаштарны дерип, бо темага конкурстарны, викториналарны эрттирер.

Мону чүгле ОШАЧКИ ажилдакчыларының чорудуп турар хемчеглери-биле чедип ап шыдавас, маңаа Өөредилге яамызы, оон килдистери, башкылар, уругларның ада-иелери, төрөлдери болгаш өске-даа коллективтер идепкейлиг киржир хүлээлгелиг. Ынчан акция чедишкенин боттаныр, орук-транспорт озал-ондаа, назы четпээн уругларның айыылга таваржыры эвээжээр.

Вера МОНГУШ,
ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ-
ниң улуг инспектору, мили-
цияның майору.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күүрүмүнүн бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетингон-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.